

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav románských studií

Bakalářská práce

Pamela Kraftová

Portugalsko a židovští uprchlíci před nacismem

Portugal and Jewish Refugees from Nazism

Praha 2014

Vedoucí práce: PhDr. Simona Binková, CSc.

Poděkování:

Chtěla bych v první řadě poděkovat paní PhDr. Simoně Binkové, CSc. za vstřícné vedení této bakalářské práce. Dále bych ráda poděkovala své rodině a přátelům, kteří mě ve studiu podporují.

Prohlášení:

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze, dne 31. července 2014

.....

Pamela Kraftová

Abstrakt:

Ve své bakalářské práci se zabývám přístupem Portugalska k židovským uprchlíkům během druhé světové války. Portugalsko se v průběhu staletí proměnilo ze země inkviziční v zemi nábožensky tolerantní. Vzestup německého nacismu a vypuknutí druhé světové války vyvolaly uprchlickou krizi, na kterou Portugalsko zareagovalo zavedením restriktivní politiky. Po pádu Francie se Portugalsko stalo jedním z nemnoha únikových východů z nacisty okupované Evropy. Tisíce židovských uprchlíků našly útočiště v zemi, kde panoval nedemokratický antiliberální režim, který vykazoval řadu podobných rysů s nacistickým režimem v Německu (spojoval je např. vyhraněný antikomunismus a antiliberismus). Nepřítomnost rasismu a antisemitismu v ideologii Nového státu bylo naopak to, co tyto režimy rozdělovalo a zároveň představovalo základní předpoklad židovské emigrace, byť jen dočasné, do této země ve 30. a 40. letech 20. století. V práci se zabývám vztahem Salazara, portugalských úřadů, a především diplomatů v zahraničí, a též portugalské veřejnosti k pronásledovaným židům.

Klíčová slova: Portugalsko, židé, Salazar, druhá světová válka, nacistická perzekuce, uprchlíci, Aristides de Sousa Mendes

Abstract:

The subject of my bachelor's thesis is Portuguese attitude towards Jewish refugees during the Second World War. Portugal has in the course of time transformed from an inquisition-happy into a tolerant country. The rise of the German Nazi regime and the outbreak of Second World War had caused a diaspora which led Portugal into applying restrictive immigration and visa policies. After France lost the war Portugal has become one of few destinations and transfer points for refugees from Nazi occupied Europe. Thousands of Jewish refugees have found refuge in a country which was governed by an anti-liberal and non-democratic regime. The regime had a few common similarities with Third Reich such as tough anti-Communism and anti-liberalism. The absence of racism and anti-Semitism in "Estado Novo" was on the other hand the differentiation between those two regimes. This absence also enabled Jewish immigration into Portugal during 1930s and 1940s. The main focus of my thesis is the attitude of Salazar, Portuguese offices, the

Portuguese public and foremost the Portuguese diplomacy towards persecuted Jews.

Key Words: Portugal, Jews, Salazar, World War II., Nazi Persecution, Refugees, Aristides de Sousa Mendes

Obsah

1. Úvod.....	8
2. Portugalsko a židé: Cesta od inkvizice k toleranci.....	11
2.1 Zavedení inkvizice v Portugalsku.....	11
2.2 Konec diskriminace „nových křesťanů“ a zrušení inkvizice.....	12
2.3 Židé v první portugalské republice.....	14
3. Příčiny a okolnosti židovského exodu ve 30. a 40. letech 20. století.....	16
3.1 Vývoj nacistického pronásledování židů.....	16
3.2 Židovská emigrace.....	18
3.3 Reakce demokratického světa na situaci židů v Německé říši.....	20
3.4 Začátek druhé světové války a nacistická expanze na západ.....	22
4. Portugalsko a židovští uprchlíci před nacismem.....	23
4.1 Portugalská vízová politika.....	28
5. Portugalská diplomacie a židovští uprchlíci.....	33
5.1 Alberto Veiga Simões – konzul v Berlíně.....	33
5.2 Aristides de Sousa Mendes – konzul v Bordeaux.....	37
5.2.1 Záchránná akce.....	38
5.2.2 Důsledky záchránné akce.....	43
6. Židovští uprchlíci v Portugalsku.....	47
6.1 Antisemitismus a Salazarův Nový stát.....	47
6.2 Činnost pomocných židovských organizací v Portugalsku.....	49
6.2.1 Comassis.....	50
6.3 Židovští uprchlíci a portugalská společnost.....	52
7. Závěr.....	54
Resumo.....	56
Bibliografie.....	58

Seznam použitých zkratk

AFSC, *American Friends Service Committee*

CIL, *Comunidade Israelita de Lisboa*, Lisabonská židovská komunita

Comassis, *Comissão de Assistência aos Judeus Refugiados em Portugal*

FLAD, *Fundação Luso-Americana para o Desenvolvimento*, Nadace luso-amerického rozvoje

Hias, *Hebrew Immigrants Aid Society*

Hicem, *Hebrew Immigrant Committee of Emigration*

Joint, *American Joint Jewish Distribution Committee*

MNE, *Ministério dos Negócios Estrangeiros*, Ministerstvo zahraničních věcí

NSDAP, *Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei*, Národně socialistická německá dělnická strana

PVDE, *Polícia de Vigilância e Defesa do Estado*, Policie dohledu a ochrany státu

1. Úvod

Ve své bakalářské práci jsem se rozhodla zabývat přístupem Portugalska k židovským uprchlíkům, kteří se snažili uniknout před nacistickou perzekucí.

Impulzem k tomu byl populární článek o Aristidu de Sousa Mendesovi, na který jsem narazila v portugalském tisku. V článku se psalo, že tento portugalský konzul zachránil během druhé světové války desítky tisíc židů a že Portugalsko vítalo nacisty perzekvované židy s otevřenou náručí. Bylo zřejmé, že Portugalci byli a jsou na „svého Schindlera“ patřičně pyšní. Začala jsem pátrat, především na internetu, po dalších informacích o zmíněném konzulovi a o přístupu Portugalska k uprchlíkům v době po vyhlášení norimberských zákonů a v průběhu válečné expanze Německé říše. Jelikož mě moderní historie a neobyčejné příběhy osobní odvahy dlouhodobě zajímají, rozhodla jsem se věnovat tomuto tématu soustavněji a zvolit si je pro svou bakalářskou práci. Mé rozhodnutí podpořila také skutečnost, že se jedná o téma v Čechách poměrně neznámé a dosud hlouběji nezpracované.

Počáteční překážkou mi byla nedostupnost tematické literatury v českých podmínkách. Čekal mě však semestrální studijní pobyt na univerzitě v Portu, který jsem se rozhodla využít pro rešerši materiálů. V rámci svého studia v Portu jsem také navštěvovala kurz *História Contemporânea de Portugal*, který vedla profesorka Maria José Moutinho Santos. Jelikož jsem byla jediným zahraničním studentem v jejím kurzu, věnovala mi zvláštní pozornost a ochotně mi pomáhala se sestavováním tematické bibliografie.

Výsledkem rešerše bylo zjištění, že v Portugalsku je téma poměrně dobře zpracováno.

Základními odbornými tituly, z nichž jsem vycházela, jsou monografie *Judeus em Portugal durante a II Guerra Mundial: em fuga de Hitler e do holocausto* od portugalské historičky Irene Pimentel, dále *Portugal, Salazar e os Judeus* od historika Muzea historie holokaustu Jad vašem Avrahama Milgrama a *Portugueses no holocausto: histórias das vítimas dos campos da concentração, dos cônsules que salvaram vidas e dos resistentes que lutaram contra o nazismo* od portugalské historičky a viceprezidentky Lisabonské židovské komunity Esther Mucznik. Velmi užitečné byly také akademické práce od Ansgara Schäfera (*Portugal e os Refugiados Judeus Provenientes do Território Alemão (1933–1940)*) a Marie da Conceição Assis Lourenço Macieiry (*A Questão Judaica no Portugal Salazarista: Portugal no Horizonte dos Judeus durante a Segunda Guerra Mundial: Contributo para uma Avaliação*).

Na podzim roku 2012 jsem se v rámci svého výzkumu zúčastnila jako posluchačka konference *Portugal and the Holocaust: Learning from the Past, Teaching for the Future*, kterou v Lisabonu pořádala Nadace Calousta Gulbenkiana (*Fundação Calouste Gulbenkian*) ve spolupráci s americkou ambasádou v Lisabonu a Nadací luso-amerického rozvoje (*Fundação Luso-Americana para o Desenvolvimento*, FLAD).¹ Kromě vyslechnutí zajímavých přednášek amerických, portugalských a evropských vědců, pedagogů a diplomatů se mi naskytla jedinečná příležitost setkat se s vnuky hrdinného konzula Aristida de Sousy Mendese. Byla to pro mě velmi cenná a emotivní zkušenost.

Během téhož podzimního pobytu v Lisabonu jsem navštívila fotografickou výstavu *Lisbon: Bottleneck of Europe in World War II, 1939–1945*, která se konala v galerii radnice města Lisabonu. Výstava doprovázela vydání knihy britského politologa Neilla Locheryho *Lisboa: A Guerra nas sombras da cidade da luz, 1939–45*. I tato kniha byla pro mne zdrojem k pochopení portugalské reality v době druhé světové války.

Vypravila jsem se také do městečka Estoril nedaleko Lisabonu. V prvním patře tamějšího poštovního úřadu je umístěna stálá expozice s názvem *Espaço Memória dos Exílios*. Výstava upomíná na dobu druhé světové války, během níž byl Estoril jednou z vládou vybraných lokalit, kam byli organizovaně soustřeďováni emigranti a uprchlíci z nacisty okupované Evropy.

Tato bakalářská práce je rozdělena do několika kapitol. Po úvodu následuje kapitola, v níž se zabývám vývojem vztahu portugalské společnosti k židům. Tato kapitola si klade za cíl zmapovat přerod „země inkviziční“ v zemi tolerantní, která byla na začátku 20. století imunní vůči antisemitským náladám šířícím se po celé Evropě.

Ve druhé kapitole se věnuji vzniku fenoménu židovského uprchlíka ve 30. a 40. letech 20. století. Ptám se po příčinách, podmínkách a okolnostech židovského exodu z nacistického Německa a jím okupovaných či anektovaných území. Snažím se skrze širší kontext politických událostí evropských (nástup nacismu) i světových (Evianská konference, vypuknutí druhé světové války) vysvětlit, proč do izolovaného a chudého Portugalska začali proudit nejprve jednotlivci a posléze masy židovských uprchlíků.

¹ Conference “Portugal and the Holocaust”: October 29-30, 2012. In: *Embassy of the United States in Lisbon* [online]. [cit. 14. 5. 2014]. Dostupné z: http://portugal.usembassy.gov/prog_102912.html

Třetí kapitola popisuje Portugalsko jako cílovou zemi židovské emigrace či útočiště dočasného exilu. Snažím se v ní postihnout měnící se „přitažlivost“ Portugalska pro židovské uprchlíky a vývoj portugalské imigrační politiky na konci 30. a na začátku 40. letech 20. století, která přímo reagovala na vývoj evropských a světových politických událostí vyličených v předchozí kapitole. V průběhu let 1938 a 1939 byly stanoveny principy této politiky, které platily po celý zbytek války a které striktně omezovaly vstup židů do země. Stěžejní otázka této části mé práce zní, co vedlo portugalské úřady k zavedení diskriminační politiky vůči židovským uprchlíkům. Mělo toto politické rozhodnutí kořeny v uzavřené povaze portugalského režimu, nebo se zde uplatnily rasistické a antisemitské motivace?

Těžištěm čtvrté kapitoly jsou příklady vybraných portugalských diplomatů, kteří se z různých důvodů rozhodli vzepřít oficiálním nařízením ohledně udílení víz židovským uprchlíkům. Konzulové byli pověřeni praktickým prováděním utečenecké politiky, proto byl jejich názor v této záležitosti obzvlášť důležitý. Snahou této kapitoly je podat komplexnější obraz přístupu Portugalska k „utečenecké otázce“ během druhé světové války.

Pátá kapitola pojednává o soužití židovských uprchlíků a Portugalců. Židovští uprchlíci paradoxně našli útočiště v zemi, kde panoval nedemokratický režim, který vykazoval řadu podobných rysů s nacistickým režimem v Německu (spojoval je např. vyhrocený antikomunismus a antiliberalismus). Nepřítomnost rasismu a antisemitismu v ideologii Nového státu bylo naopak to, co tyto režimy rozdělovalo a zároveň představovalo základní předpoklad židovské emigrace, byť jen dočasné, do této země. Jaký byl dopad přílivu velkého množství cizinců s odlišnými kulturními návyky na uzavřenou a homogenní portugalskou společnost? Jaké faktory napomáhaly snižovat napětí mezi těmito dvěma skupinami? A jak se s přítomností tolika cizinců vypořádal Salazar, který ve všem cizím viděl ohrožení pro svůj režim? To jsou otázky, které se snažím zodpovědět v této kapitole.

2. Portugalsko a židé: Cesta od inkvizice k toleranci

2.1 Zavedení inkvizice v Portugalsku

Dějiny portugalské inkvizice začaly poměrně pozdě. V roce 1492 se do Portugalska hromadně nastěhovali židé vysídlení ze Španělska, kde inkvizice fungovala od roku 1478.² Portugalský král Jan II. (1481–1495) je přijal pod podmínkou, že zaplatí vstupní taxu a do osmi měsíců opustí zemi, jinak budou prodáni do otroctví.³ Takto přišlo do Portugalska okolo 100 tisíc španělských židů.⁴

Po nástupu Manuela I. (1495–1521) na portugalský trůn se situace španělských židů na krátko zlepšila (rozšířil jim lhůtu pobytu v zemi na deset měsíců), ale již v roce 1496 (v důsledku sňatku s kastilskou princeznou Isabelou) zakázal židovské náboženství, nařídil zavřít synagogy, spálit židovské modlitební knihy a židům přikázal buď přijmout křesťanství, nebo okamžitě odejít ze země. Perspektiva zotročení kdesi v Africe byla pro židy samozřejmě zcela zoufalá, a tak ze strachu o život svůj a své rodiny často volili cestu předstíraného přijetí křesťanství. V roce 1497 byli pokřtěni všichni židé starší 25 let.⁵ Mnoho těchto „nových křesťanů“ navenek dodržovalo katolické obřady, ale v soukromí nadále vyznávalo judaismus, víru svých předků. Touto neupřímností velmi popuzovali „staré křesťany“ a ve společnosti rostlo napětí a nesnášenlivost.

Roku 1505 v Lisabonu propukla morová epidemie, za jejíhož původce byli označeni „noví křesťané“, a během tří denního pogromu (19. – 21. duben 1506) jich nábožensky zfanatizovaný dav v čele s dominikánskými mnichy pobil přes dva tisíce, z toho šest set osob bylo upáleno.⁶

² MARTINS, Jorge. *Breve História dos Judeus em Portugal*. 3. ed. Lisboa: Vega, 2011, s. 39.

³ KLÍMA, Jan. *Dějiny Portugalska*. 2., rozš. a dopl. vyd. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2007a. Dějiny států, s. 128.

⁴ POLIŠENSKÝ, Josef a Ivo BARTEČEK. *Dějiny Iberského poloostrova: (do přelomu 19. a 20. století)*. Olomouc: Univerzita Palackého, 2002, s. 66.

⁵ KLÍMA, 2007a, s. 131.

⁶ 22. dubna 2008 byl na lisabonském náměstí Largo de São Domingos, epicentru masakru, slavnostně odhalen památník židovským obětem této tragické události z roku 1506.

V roce 1507 Manuel I. zrušil platnost všech zákonů znevýhodňujících „nové křesťany“ před „starými křesťany“ a slavnostně slíbil, že podobné zákony „nikdy v budoucnosti“ již nebudou vydány.

Slib Manuela I. porušil hned jeho následovník Jan III. (1521–1557). Vlivem silicích antisemitských nálad ve společnosti požádal papežskou kurii o svolení zřídit, po vzoru kastilských sousedů, v Portugalsku inkvizici. Dne 14. června 1532 byla uveřejněna papežská bula ustavující předběžný inkviziční Úřad svědomí a řádů (*Mesa de Consciência e Ordens*).⁷ Tak začalo hromadné pronásledování zbytku muslimů a především „nových křesťanů“. Definitivní inkviziční úřad byl ustaven papežskou bulou 23. května roku 1536.⁸ Tajné procesy a autodafé z ní učinily všemocnou instituci. Za dvě staletí se konalo 24 522 inkvizičních procesů a na popravišti skončilo 1 454 obětí.⁹

2.2 Konec diskriminace „nových křesťanů“ a zrušení inkvizice

Zásadní roli v procesu vedoucím ke zrušení inkvizice hráli tzv. „cizáci“ či „odrodilci“ (*estrangirados*). Tato malá skupina kosmopolitních intelektuálů emigrovala v průběhu 17. a 18. století z Portugalska a usadila se v zahraničí, zejména ve Francii. Současně s osvícenským a racionalistickým myšlením si osvojila také velmi kritický pohled na dění v Portugalsku. Inkvizice byla v osvícenské Evropě považována za barbarství a anachronismus.¹⁰ Ostře ji kritizovali francouzští filozofové a spisovatelé, např. Montesquieu či Voltaire.¹¹ Samotní *estrangirados* pokládali inkvizici za hlavní příčinu ekonomické zaostalosti Portugalska a v rámci snah o celkový rozvoj své vlasti usilovali o její zrušení.

V této snaze byl nepochybně nejúspěšnější Sebastião José de Carvalho e Melo (1699–1782), hrabě z Oeirasu (od r. 1759) a markýz Pombal (od r. 1769), který za vlády Josefa I. (1750–1777) vykonával funkci prvního ministra. Po vzoru osvícenského absolutismu usiloval o centralizaci veškeré moci do rukou krále a kromě šlechty a jezuitů zbavil autonomie také katolickou církev.

⁷ KLÍMA, 2007a, s. 146.

⁸ Tamtéž, s. 147.

⁹ POLIŠENSKÝ, Josef a Ivo BARTEČEK, 2002, s. 66.

¹⁰ MILGRAM, Avraham. *Portugal, Salazar e os Judeus*. Lisboa: Gradiva, 2010, s. 23.

¹¹ MARTINS, 2011, s. 102.

Učinil hned několik zásadních kroků k oslabení moci inkvizice. Dne 5. února 1768 ustavil Královský cenzurní úřad (*Real Mesa Censória*), který inkvizici odebral právo na dohled nad tiskem. Téhož roku založil také Královskou tiskárnu (*Imprensa Régia*), která šířila státní politiku. Dne 2. května 1768 nařídil zničit všechny seznamy „nových křesťanů“, na jejichž základě inkvizice konstruovala své procesy.¹² Dne 16. února 1773 zrušil průzkumy „čistoty krve“ a zákonem z 25. května téhož roku zrovnoprávnil „nové křesťany“ s ostatním obyvatelstvem a vybídl tak potomky židů k podnikatelské i správní aktivitě.¹³ Zákon rovněž zapovídal používání termínu „nový křesťan“ ve veřejné i soukromé sféře života pod pohrůžkou vysokých trestů.¹⁴ O rok později utrpěla inkvizice další ránu: výnos z 1. září 1774 změnil Tribunál Svatého oficia (*Tribunal do Santo Ofício*) na pouhý královský soud,¹⁵ který se nadále řídil praxí světských soudů.

Pombalovy reformy fakticky zastavily činnost inkvizice, přestože ji formálně nezrušily, a přinesly zcela zásadní obrat: po více než dvou stech letech přestali být „noví křesťané“ stíháni a terorizováni a nikdo již nebyl v Portugalsku odsouzen za praktikování židovské víry. Emancipace „nových křesťanů“ byla neodmyslitelnou podmínkou rehabilitace židů v Portugalsku a předcházela vzestupu liberalismu a definitivnímu zrušení inkvizice v 19. století. Důsledkem oslabené inkviziční moci začali do země přicházet židovští obchodníci ze severní Afriky a vedli zde svobodně své obchody ještě před zrušením inkvizice.¹⁶

Přesto, že smrtí krále Josefa I. v roce 1777 skončila i Pombalova moc a inkvizice začala za vlády Marie I. opět nabírat sílu, nepronásledovala již své tradiční nepřátele – „nové křesťany“. Novými nepřáteli se stali zednáři, intelektuálové a liberálové.

Přechod k liberalismu v první polovině 19. století konečně přinesl zákaz inkvizice navždy. Inkviziční tribunál byl definitivně zrušen dekretem, který dne 31. března 1821 vydaly Všeobecné mimořádné ústavodárné kortesy portugalského národa (*As Cortes Gerais Extraordinárias e Constituintes da Nação Portuguesa*). Stalo se tak necelý rok poté, co v Portugalsku propukla

¹² Tamtéž, s. 85.

¹³ KLÍMA, 2007a, s. 226.

¹⁴ MILGRAM, 2010, s. 29.

¹⁵ KLÍMA, Jan. *Dějiny Portugalska v datech*. Praha: Libri, 2007b, s. 290.

¹⁶ MILGRAM, 2010, s. 30.

liberální revoluce, která se rozšířila do celé země po vojenském povstání v Portu 24. srpna 1820.¹⁷

Zákazem inkvizice protižidovské předsudky ze společnosti nevymizely, ale začaly se pozvolna vytrácet. Portugalsko se otevřelo židovské imigraci a v průběhu 19. století přicházeli především židovští obchodníci z Gibraltaru a z Maroka (z měst Tanger, Tetuán a Mogador).¹⁸ V mnoha případech se jednalo o potomky sefardských židů vyhnaných po roce 1492 z Iberského poloostrova. Například příjmení Cardoso či Pinto jasně odkazují na iberský původ svých nositelů.¹⁹ Jednalo se o osoby nadprůměrné kulturní úrovně, znalé jazyků (liturgické hebrejštiny, arabštiny, angličtiny a dalších), s řadou mezinárodních kontaktů. Díky tomu se tito přistěhovalci prakticky kdekoliv těšili rychlému ekonomickému a kulturnímu vzestupu. Usazovali se nejprve na Azorech, Madeíře, Kapverdách, v Algarve (hlavně ve městě Faro), později také v Lisabonu a Portu.²⁰ V Lisabonu se vytvořila malá židovská komunita a roku 1904 byla v lisabonské ulici Alexandra Herculana, v domě číslo 59, slavnostně otevřena první synagoga, která dostala hebrejské jméno *Shaaré Tikva* (Brána naděje). Až do nástupu republiky však příslušníci lisabonské židovské komunity nedosáhli rovnoprávného postavení a židé žijící na území Portugalska měli status cizinců bez občanských práv. Portugalskými občany se totiž mohli stát pouze vyznavači katolického křesťanství – oficiálního náboženství portugalské monarchie.²¹

2.3 Židé v první portugalské republice

Po nástupu liberálního republikánského režimu roku 1910 byla dovršena židovská emancipace. Ústava z roku 1911 zaručovala plná občanská práva všem bez rozdílu náboženského vyznání.²² Lisabonské židovské komunitě (*Comunidade Israelita de Lisboa*, CIL) byl přiznán oficiální

¹⁷ MARTINS, 2011, s. 112.

¹⁸ MILGRAM, 2010, s. 13.

¹⁹ MUCZNIK, Esther. Os Judeus em Portugal: Presença e Memória. [online]. [cit. 20. 2. 2014]. Dostupné z: http://www.cilisboa.org/hpt_esther.htm

²⁰ PIMENTEL, Irene. *Judeus em Portugal durante a II Guerra Mundial: em fuga de Hitler e do holocausto*. Lisboa: A Esfera dos livros, 2006, s. 35.

²¹ MUCZNIK, Esther. História da Comunidade Israelita de Lisboa. [online]. [cit. 20. 2. 2014]. Dostupné z: http://www.cilisboa.org/hist_cil.htm

²² PIMENTEL, 2006, s. 35.

status roku 1912, tedy přesně 416 let po vydání ediktu o vyhoštění židů ze země králem Manuelem I. a téměř 100 let po zrušení inkvizice.²³

Židé se do liberální a tolerantní portugalské společnosti velmi rychle integrovali. Mnozí z nich studovali na vysokých školách, byli úspěšnými obchodníky, bankéři, lékaři nebo vědci a brzy se stali součástí společenských elit. Podle A. Milgrama byl tento fenomén – židovské komunity, která tvoří nepatrné procento obyvatel, ale vyznačuje se svými ekonomickými či intelektuálními schopnostmi – typický pro většinu židovských komunit v zemích, které jim zaručily rovnoprávné společenské postavení. Dodává, že zatímco ve střední a východní Evropě vedlo zapojení židů do rozličných profesních odvětví a splynutí jejich části s většinovou společností k rozvoji antisemitských nálad, v Portugalsku to naopak přispělo k utvoření pozitivního obrazu židů v očích majority.²⁴

Výjimku představovali antisemitští spisovatelé António Sardinha (1887–1925) a Mário Saa (1893–1971), kteří se inspirovali u francouzských autorů rasistických děl, jako byli Édouard Drumont či Arthur de Gobineau, a vydávali protižidovské pamflety. Antisemitské propagandě Sardinhy a Saa se v portugalské společnosti 20. let nedostalo pochopení, zatímco ve většině zemí Evropy museli židé čelit nepřátelským náladám a xenofobii.²⁵ Ač Portugalsko také procházelo obdobími ekonomických, politických a sociálních krizí, často dokonce vážnějších a chroničtějších než v jiných evropských zemích, Portugalci z nich neobviňovali židy a neoznačili je za původce všeho zla ve společnosti.²⁶ Na přelomu 20. a 30. let 20. století, v období přechodu republiky k Salazarovu autoritativnímu režimu, portugalská společnost, až na ojedinělé případy, neprojevovala známky antisemitismu.

²³ MUCZNIK, História... [online]. [cit. 20. 2. 2014]. Dostupné z: http://www.cilisboa.org/hist_cil.htm

²⁴ MILGRAM, 2010, s. 42.

²⁵ PIMENTEL, 2006, s. 36.

²⁶ MILGRAM, 2010, s. 13.

3. Příčiny a okolnosti židovského exodu ve 30. a 40. letech 20. století

3.1 Vývoj nacistického pronásledování židů

Vypjatý nacionalismus, rasismus a antisemitismus byl pevnou součástí ideologie nacistické strany (*Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei*, NSDAP) od jejího vzniku v roce 1920.

V programu strany z téhož roku stojí, že žádný žid nemůže být státním občanem Německa, na německém území smí pobývat pouze jako host a jako takový musí podléhat cizineckým zákonům.²⁷ Jedná se o první veřejné označení židů jako druhořadých a nežádoucích osob v Německu a na jeho základě začali nacisté s antisemitskou propagandou, jejímž cílem bylo vyloučení židů ze všech sfér života německé společnosti. Kruté pronásledování a diskriminaci příslušníků židovské komunity zahájili nacisté ihned po nástupu svého vůdce Adolfa Hitlera (1889–1945) k moci v lednu roku 1933.

Z hlediska diskriminačních opatření jsou pro léta 1933–1935 typické bojkoty židovských obchodů, bank, lékařů a advokátů. Propouštění byli židovští zaměstnanci státní správy, vědeckých pracovišť a univerzit. Čistky probíhaly také ve veřejném a kulturním životě.²⁸ Cílem bylo odstranění židů ze všech intelektuálních profesí. V květnu roku 1933 došlo k veřejnému pálení z hlediska nacistů nežádoucích knih ve většině univerzitních měst v Německu. Studenti zfanatizovaní nacistickou propagandou prosazující „očistění“ německé kultury od „cizorodých“ prvků veřejně ničili knihy zejména židovských autorů, jejichž díla byla označena za „zvrhlá“ a „neněmecká“.²⁹

²⁷ Pětadvacetibodový Program NSDAP je dostupný v českém překladu na <http://www.holocaust.cz/cz2/resources/documents/antisemitism/nazi/programNSDAP1920> [cit. 8. 2. 2014]

²⁸ ČAPKOVÁ, Kateřina a Michal FRANKL. *Nejisté útočiště: Československo a uprchlíci před nacismem, 1933–1938*. Praha: Paseka, 2008, s. 197.

²⁹ V plamenech se ocitla díla Alberta Einsteina, Liona Feuchtwangera, Sigmunda Freuda, Heinricha Manna, Karla Marxe, Ericha Marii Remarqu a mnoha dalších. Mezi pálenými díly se ocitly také svazky židovského básníka 19. století Heinricha Heineho, jehož proroctví z roku 1822 se právě začalo naplňovat: „Tam, kde se pálí knihy, dojde nakonec také na pálení lidí.“ (zdroj: Veřejné pálení neněmeckých knih (1933). In: *Holocaust.cz* [online]. 26. 9. 2011 [cit. 15. 2. 2014]. Dostupné z: <http://www2.holocaust.cz/cz2/history/events/books>)

Vydání norimberských zákonů (*Nürnberger Gesetze*) v září roku 1935 bylo vyústěním všech dosavadních antisemitských projevů a znamenalo zásadní zlom v nacistické diskriminační praxi – dodalo jí právní rámec.³⁰ Šlo především o „zákon o říšském občanství“ a „zákon na ochranu německé krve a německé cti“. Na základě prvního z nich mohli být říšskými občany jen „státní příslušníci německé krve nebo krve podobného charakteru“. Židé tak přestali být německými občany, byla jim odepřena politická a jiná práva. Druhý ze zákonů zakazoval pod pohrůzkou potrestání kázníci za „prznění rasy“ uzavírání manželství a mimomanželské vztahy mezi židy a „árijci“. ³¹ Zapovídal také židům „árijce“ zaměstnávat. K realizaci ustanovení zákonů byla postupně vydávána prováděcí nařízení, jež upřesňovala a rozváděla základní představy vytyčené v norimberských zákonech. První z nich z listopadu 1935 stanovovalo, kdo má být pro potřebu daných zákonů považován za žida nebo židovského míšence.³² Tyto principy kategorizace židů a míšenců podle norimberských zákonů byly později přejímány i v Německem okupovaných zemích či německých satelitech.³³

Protižidovská opatření ještě zesílila v letech 1937–1938, kdy byli němečtí židé definitivně vypuzeni z hospodářského života a jejich podniky či majetek byly „arizovány“ (tj. konfiskovány a převedeny do rukou „árijců“).³⁴

Vyvrcholením období, které následovalo po vydání norimberských zákonů, byl pogrom středověkého rázu zvaný „křišťálová noc“ (odvozeno od střepů skla z rozbitých výloh židovských obchodů). V noci z 9. na 10. listopad 1938 se nacistická protižidovská politika zvrhla v teror a násilí, ničeno bylo vše, co bylo považováno za symbol přítomnosti a úspěchu židovské menšiny v Německu. Vypálena byla převážná část synagog a židovských modliteben, židovské

³⁰ TERNON, Yves. *Genocidy 20. století*. Praha: Themis, 1997, s. 120.

³¹ MÜLLER, Helmut et al. *Dějiny Německa*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1995. Dějiny států, s. 278.

³² Vzhledem k tomu, že neexistují relevantní vědecké prostředky k určování rasy, nacisté určovali židovský původ dle příslušnosti prarodičů k židovské náboženské obci, a to následovně: Za žida byl považován ten, kdo pocházel nejméně od tří podle rasy úplně židovských prarodičů. Za židovského míšence byla považována osoba, která pocházela od jednoho nebo dvou podle rasy úplně židovských prarodičů. Za žida se pokládal také židovský míšenec, jenž pocházel od dvou úplně židovských prarodičů a ke dni vyhlášení tohoto zákona a) náležel k židovské náboženské obci nebo poté byl do ní přijat b) byl v manželství se židem nebo s ním poté do manželství vstoupil c) pocházel z manželství se židem uzavřeného po účinnosti zákona na ochranu německé krve a německé cti ze dne 15. září 1935 d) pocházel z mimomanželského styku se židem a narodil se nemanželsky po 31. červenci 1936.

³³ Norimberské zákony (1935). In: *Holocaust.cz* [online]. 26. 9. 2011 [cit. 15. 2. 2014]. Dostupné z: http://www2.holocaust.cz/cz/history/events/nuremberg_laws/

³⁴ ČAPKOVÁ, Kateřina a Michal FRANKL, 2008, s. 197.

obchody a podniky byly vypleněny, zabito bylo téměř 100 židů a dalších zhruba 30 tisíc bylo odvečeno do koncentračních táborů (Dachau, Buchenwald, Mauthausen či Sachsenhausen).³⁵

V březnu roku 1938 zahájilo nacistické Německo územní expanzi. Po připojení Rakouska k Německé říši začaly nacistické zákony platit i pro 190 tisíc rakouských židů, z nichž 90 % žilo v jeho hlavním městě Vídni. V říjnu téhož roku německá armáda obsadila československé pohraničí a z jeho části vytvořila říšskoněmeckou župu Sudety. Dalšíh 350 tisíc židů ze Sudet a okleštěného Československa (od března 1939 rozděleného na Protektorát Čechy a Morava a satelitní Slovenský stát) se ocitlo v nacistickém područí. Každá další anexe či výboj se projevil růstem počtu židů, kteří se stali „zajatci“ nacionálního socialismu.³⁶

3.2. Židovská emigrace

Jednoznačně definovat židovské uprchlíky a oddělit je od uprchlíků ostatních, zpravidla politicky motivovaných, je velice obtížné, neboť se obě skupiny vzájemně překrývaly a doplňovaly. Není však cílem naší práce definovat identitu jednotlivých uprchlíků, ale zaměříme se na to, zda a jak vyčleňovaly židy a židovské uprchlíky říšské úřady a na druhé straně úřady portugalské, a jaké důsledky takové odlišení mělo pro židy samotné.

Do října 1941 nacisté oficiálně podporovali emigraci židů z Německa a obsazených území a často jí brutálními metodami a vyháněním napomáhali. Zatímco političtí emigranti (včetně těch židovských) se většinou museli skrývat a hranice přecházet v utajení, židovským uprchlíkům se často dařilo opouštět zemi bez zásadních omezení ze strany říšských úřadů (většinou ale pod klíčovou podmínkou, že v Říši zanechají veškerý svůj majetek).³⁷

Na počátku bylo mnoho uprchlíků z Německa motivováno odporem vůči nacistickému režimu nebo obavou z uvěznění za politickou činnost, židé představovali zhruba polovinu těchto uprchlíků. S postupem času se však jejich podíl zvyšoval a v roce 1938 pak naprostá většina uprchlíků z Německa a Rakouska utíkala kvůli svému židovskému původu. Prchajících židů

³⁵ Křišťálová noc (1938). In: *Holocaust.cz* [online]. 26. 9. 2011 [cit. 13. 2. 2014]. Dostupné z: <http://www2.holocaust.cz/cz2/history/events/pogrom1938>

³⁶ TERNON, 1997, s. 120.

³⁷ ČAPKOVÁ, Kateřina a Michal FRANKL, 2008, s. 197–198.

přibývalo důsledkem jejich pronásledování, vyřazování z hospodářského života a od poloviny 30. let především kvůli rasistickým norimberským zákonům, kvůli omezování možnosti hospodářského působení a „arizaci“ židovského majetku. Další nezanedbatelnou příčinou židovské emigrace byl zákaz intimních vztahů mezi židy a „árijci“.³⁸

3.2.1 Emigrační vlny

V letech 1933–1937 bylo vydáno 135 protižidovských zákonů, které německou židovskou populaci omezovaly ekonomicky, kulturně i společensky. Pro tisíce židů byl proto nástup Hitlera do úřadu německého kancléře impulzem k okamžitému odchodu ze země.

Další silnou emigrační vlnu podnítilo připojení Rakouska k Německé říši. Perzekuce rakouských židů se okamžitě po „anšlusu“ stala zcela běžnou. Po počátečním výbuchu násilí vznikl v Rakousku propracovaný byrokratický systém podporující emigraci ze země, který byl úzce propojen s procesem „arizace“ židovského majetku. Získání jednosměrného vystěhovaleckého pasu, který židům legální emigraci umožňoval, bylo podmíněno zaplacením vysoké finanční částky a zanecháním celého majetku v Říši. Legální postup si tak mohl dovolit jen málokdo. Posílení říšské ekonomiky plynoucí z řízené emigrace byl jeden z hlavních důvodů, proč ji vůbec Hitler podporoval.³⁹ Nacisté takto dosáhli ožebračení emigrantů před jejich odchodem do zahraničí a pro ně tak bylo velmi obtížné získat víza, která byla nezbytnou podmínkou vstupu do většiny zemí světa. Tento systém podpory židovské emigrace fungoval až do října roku 1941 a stal se vzorem celé Německé říši a později i jejím satelitům.⁴⁰

První vlna židovských běženců z Německa směřovala hlavně do okolních států: Československa, Francie, Rakouska, Švýcarska či zemí Beneluxu, a samozřejmě také do Palestiny (ta byla od r. 1920 mandátním územím Velké Británie). Bezprostředně po nástupu nacistů k moci, tedy v době vzniku prvních koncentračních táborů (koncentrační tábor Dachau byl otevřen pouhých

³⁸ Tamtéž, s. 198.

³⁹ POSPÍCHALOVÁ, Adéla. Evianská konference 1938 a postoj francouzské diplomacie. In: *Études du CEFRES*. Proměny „sladké Francie“. Otázky francouzských dějin 30. a 40. let 20. století. 3. vyd., s. 5–24. Dostupné z: <http://www.cefres.cz/IMG/pdf/etude-3.pdf> [cit. 20. 2. 2014]

⁴⁰ TERNON, 1997, s. 121.

sedm týdnů po Hitlerově převzetí vlády) a odbourávání lidských práv a svobod, uteklo z Německa zhruba 37 tisíc židů.⁴¹ Za celý rok 1933 opustilo Německo 60 tisíc židů.⁴² Rok 1934 byl z hlediska antisemitských projevů klidnější a 10 tisíc židů konfrontovaných s bezútěšnou realitou uprchlíků se zase vrátilo zpět. V následujícím období se počet uprchlíků snižoval: v letech 1934–1937 z Německa ročně odcházelo zhruba 20–25 tisíc židů. V letech 1938–1939, v důsledku „anšlusu“ a „křišťálové noci“, získal židovský exodus charakter masového útěku – Německo opustilo okolo 120 tisíc židů, přičemž počet uprchlíků byl omezován především restriktivní uprchlickou politikou ostatních zemí.⁴³ Přes veškerou diskriminaci se do listopadu 1938 vystěhovala z Německa sotva jedna třetina z původní půlmilionové židovské populace.⁴⁴ Z Rakouska odešlo do konce roku 1938 více než 125 tisíc židů.⁴⁵

3.3 Reakce demokratického světa na situaci židů v Německé říši

Až do roku 1938 považovaly ostatní státy Hitlerovu protižidovskou politiku za vnitropolitickou záležitost Německa. Tato politika nevměšování umožnila nacistům stupňovat tlak na vnitřní politické a rasové „nepřátele“ v zemi. Avšak vysoký počet a krizová situace židovských uprchlíků se staly nezanedbatelným problémem, který země potenciálního azylu nemohly déle přehlížet, neboť se přímo dotýkal jejich ekonomické a společenské situace.

Mnohým židovským utečencům nezůstalo více než šatstvo, které měli právě na sobě, a byli tudíž odkázáni na pomoc humanitárních organizací. Mnoho zemí upustilo od liberálního pojetí utečenecké politiky, jež se stala předmětem zvýšené pozornosti s příchodem žadatelů o vízum z Rakouska.⁴⁶ Týkalo se to také Portugalska, které se jako neutrální země stávalo stále vyhledávanější zemí azylu či tranzitu na cestě za oceán.

⁴¹ ČAPKOVÁ, Kateřina a Michal FRANKL, 2008, s. 198.

⁴² TERNON, 1997, s. 120.

⁴³ ČAPKOVÁ, Kateřina a Michal FRANKL, 2008, s. 198.

⁴⁴ MÜLLER, 1995, s. 280.

⁴⁵ TERNON, 1997, s. 121.

⁴⁶ POSPÍCHALOVÁ, Evianská konference..., s. 5–24. Dostupné z: <http://www.cefres.cz/IMG/pdf/etude-3.pdf> [cit. 20. 2. 2014]

V tomto kontextu svolal americký prezident Roosevelt mezinárodní konferenci do francouzského města Évian-les-Bains (6. – 15. července 1938), která si kladla za cíl vyřešit nastalou humanitární krizi uprchlíků z Německa a bývalého Rakouska.

Hitler dva dny po ohlášení konference prohlásil: „Mohu jen doufat, že zbylý svět, který má tak hlubokou sympatii pro tyto kriminálníky (židy), bude alespoň štědrý natolik, aby tyto sympatie převedl na praktickou pomoc. My, na naší straně, jsme připraveni dát tyto všechny kriminálníky těmto zemím k dispozici, dokonce i na přepychových lodích.“⁴⁷

Zcela oproti vytyčenému cíli konference se většina z 32⁴⁸ zúčastněných států zajímala spíše o to, jak se uprchlíků zbavit, než jak jim pomoci. Restriktivní imigrační praxe většiny zemí tváří v tvář ožebračeným židovským běžencům odrážela celosvětovou atmosféru ekonomického protekcionismu často doplněného xenofobií a neskrývaným antisemitismem.⁴⁹

Účastníci od tohoto setkání očekávali nalezení území mimo Evropu, kde by se mohl usídlit větší počet osob, aniž by se to přímo dotýkalo států účastnících se konference. Navrhovanými teritorii, kam by židé mohli volně přicházet a usidlovat se, byly i portugalské kolonie Angola a Mozambik. Pro Salazara však jakékoliv přímé či nepřímé ohrožení zámořských teritorií nepřipadalo v úvahu. Odmítnutí návrhu mu značně usnadnila skutečnost, že Portugalsko na konferenci nebylo vůbec pozváno. Západní státy totiž považovaly portugalské kapacity za nedostatečné pro příjem většího množství uprchlíků.⁵⁰

Výsledky setkání byly minimální – selhala jak snaha o prosazení rezoluce odsuzující německé chování vůči židům, tak i snaha o dohodu na tom, kdo bude židovské uprchlíky z Německa přijímat. Naopak si mnohé státy, Portugalsko nevyjímaje, postupně snižovaly přistěhovalecké kvóty a zpříšňovaly podmínky pro vstup židovských uprchlíků na svá území.

Neúspěch jednání Hitlera přesvědčil, že žádná výraznější mezinárodní solidarita s říšskými židy neexistuje, že nikdo nemá skutečný zájem na tom, jim pomoci. Nastoupil tedy cestu radikalizace způsobu řešení „židovské otázky“ a o tři a půl roku později byl na konferenci ve Wannsee

⁴⁷ Tamtéž.

⁴⁸ Spojené státy americké, Velká Británie, Francie, Belgie, Nizozemí, Dánsko, Švédsko, Norsko, Švýcarsko, Itálie, Austrálie, Nový Zéland a vlády všech států jihoamerického kontinentu

⁴⁹ Nejčastější otázky o holocaustu. In: *Židovské muzeum v Praze* [online]. [cit. 8. 3. 2014]. Dostupné z: <http://www.jewishmuseum.cz/cz/czfaq.htm>

⁵⁰ MILGRAM, 2010, s. 72–73.

(20. ledna 1942) schválen plán „konečného řešení židovské otázky“ neboli systematického vyvraždění evropských židů. Během následné genocidy označované pojmem holokaust (z řečtiny), šoa (z hebrejštiny) či churban (z jidiš) zahynulo na šest milionů židů.⁵¹

3.4 Začátek druhé světové války a nacistická expanze na západ

Dne 1. září 1939 zahájili Němci útokem na Polsko druhou světovou válku. Brzy následovaly první pokusy o hromadnou deportaci židů, povinné označení židů starších deseti let Davidovou hvězdou, vznik ghatt a desítky nacistických koncentračních táborů.⁵² K židovskému exodu se připojily další desetitisíce židů ze střední a východní Evropy. Jestliže byla Evropa již před vypuknutím války zaplavena tisíci zbídačených uprchlíků, nyní jejich počet narostl do strašlivých rozměrů.

Dne 10. května 1940 zahájila vojska wehrmachtu útok směrem na západ proti Lucembursku, Nizozemí, Belgii a Francii.⁵³ Německé vojáky následovalo gestapo, které ve Francii zajalo okolo 30 tisíc německy mluvících uprchlíků, kteří byli na útěku před nacistickým režimem. V květnu 1940, ještě před německou invazí, žilo ve Francii 310 tisíc židů, z nichž téměř polovina nebyla francouzské národnosti.⁵⁴ V červnu byla téměř bez boje obsazena Paříž a po příměří uzavřeném v Compiègne (22. června) byla větší část území Francie okupována Němci, zatímco menší část zůstala podřízena kolaborantské vládě maršála Pétaina se sídlem ve městě Vichy.⁵⁵

Wehrmacht postupoval dále k Pyrenejím a v předvoji prchali tímto směrem také uprchlíci, pro které se neutrální Iberský poloostrov stal poslední nadějí na záchranu života.

⁵¹ Německá perzekuce a systematické vyvražďování se netýkaly pouze židů. Za „rasově méněcenné“ byli považováni také Romové, Poláci, Sověti, Češi a příslušníci dalších národů. Jiné skupiny obyvatel byly pronásledovány z politických, ideologických či dalších důvodů, mezi nimi například komunisté, socialisté, Svědkové Jehovovi, a homosexuálové. V tomto širším pojetí se počet obětí holokaustu pohybuje mezi 11 a 17 miliony obětí.

⁵² Chronologie dějin holokaustu. In: *Holocaust.cz* [online]. 9. 10. 2012 [cit. 8. 3. 2014]. Dostupné z: <http://www2.holocaust.cz/cz/history/chronologie>

⁵³ PEČENKA, Marek a Petr LUŇÁK et al. *Encyklopedie moderní historie*. Praha: Libri, 1995, s. 114.

⁵⁴ PIMENTEL, 2006, s. 118.

⁵⁵ MÜLLER, Helmut et al., 1995, s. 293.

4. Portugalsko a židovští uprchlíci před nacismem

Portugalsko bylo pravděpodobně jednou z posledních evropských zemí, která byla nucena řešit problém s uprchlíky z Německa a Rakouska. Ve 30. letech projevovali uprchlíci o Portugalsko výrazně menší zájem než o jiné západoevropské země.⁵⁶

S přijetím norimberských zákonů se příliv německých židů do Portugalska navýšil, avšak jejich počet nepřesáhl do roku 1938 tisíc osob.⁵⁷ Tato čísla dokládají, že navzdory tolerantnímu prostředí, které vůči židům v Portugalsku vládlo, nebyla tato země pro židovské emigranty z Německa lákavou destinací. Negativních faktorů, které emigraci do Portugalska nepovzbuzovaly, bylo více: ekonomická zaostalost země, blízkost ke Španělsku zmítanému občanskou válkou, malý počet původního židovského obyvatelstva, absence rozvinuté infrastruktury, politická nestabilita na začátku 20. století a následné nastolení diktatury.

V nejlepším případě bylo Portugalsko viděno jako zastávka na cestě do atraktivnějších zemí za oceánem. Patřily mezi ně především Spojené státy americké, rozvinuté státy Jižní Ameriky jako Argentina, Brazílie, Chile či Uruguay, které nabízely lepší ekonomické podmínky a vidinu rychlejší a snazší sociální a kulturní adaptace.⁵⁸

Se začátkem španělské občanské války v červenci roku 1936 propukla v Portugalsku nefalšovaná antikomunistická fobie a s ní spojená politická kampaň namířená proti „rudé hrozbě“.

Portugalské úřady měly tendenci podezřívat všechny cizince (zejména Rusy, Poláky a všechny židovské utečence) z účasti na mezinárodním komunistickém spiknutí. Tato skutečnost byla prvním impulzem k opuštění liberální přistěhovalecké politiky, která do té doby v Portugalsku vládla.

V očích nacisty perzekvovaných židů nabylo Portugalsko na významu v roce 1938 po připojení Rakouska k Německé říši. Rakouští židé byli nuceni opustit zemi co možná nejrychleji, a tak odcházeli do zemí, které jim byly ochotny udělit víza, a ne do zemí, kde by chtěli a bylo by pro ně výhodné se usadit.

⁵⁶ MILGRAM, 2010, s. 72.

⁵⁷ PIMENTEL, Irene. O Trânsito e a Presença de Refugiados em Portugal. In: *Tempo de Guerra: Portugal, Cascais, Estoril e os refugiados na Segunda Guerra Mundial*. Cascais: Câmara Municipal de Cascais, 2004, s. 27.

⁵⁸ MILGRAM, 2010, s. 72.

V důsledku neúspěšné konference v Évian-les-Bains zavedlo mnoho států restriktivní opatření vůči uprchlíkům. Prvotní dilema, jak zabránit legálnímu přicestování židovských uprchlíků, aniž by musela být zavedena vízová povinnost pro všechny držitele německých cestovních pasů, vyřešila červená razítka „J“, německy „Jude“ tedy „žid“, kterými začaly 5. října 1938 německé úřady označovat pasy německých židů. Poté, co konzuláty Holandska, Belgie a Švýcarska odmítly židům vydávat vstupní víza do svých zemí, zamířili tito žadatelé na portugalské konzuláty v Berlíně, Vídni a v dalších západoevropských městech. Portugalští konzulové byli náhlým enormním zájmem o portugalská víza zaskočení a nevěděli, jak na něj reagovat. Někteří z konzulů, kteří dlouhodobě sledovali znepokojující situaci, ve které se židé z Německa a nacisty okupovaných území nacházeli, pravidelně zpravovali Ministerstvo zahraničních věcí Portugalska (*Ministério dos Negócios Estrangeiros*, MNE), tedy samotného Salazara, o nacistických způsobech řešení „židovské otázky“. Salazar tedy nejpozději v roce 1938 věděl, jak bylo v Říši s židy zacházeno.⁵⁹ Strach z masového přílivu cizinců, kteří by mohli uzavřený portugalský režim přivést k záhubě, vedl Salazara k posílení státních obranných mechanismů, zejména mezinárodní sekce Policie dohledu a ochrany státu (*Polícia de Vigilância e Defesa do Estado*, PVDE), která měla na starosti záležitosti vstupu a pobytu cizinců na portugalském území.

V Portugalsku byli hlavními zastánci přísných vstupních pravidel pro „nežádoucí, podezřelé či nebezpečné“ cizince a židy inspektor PVDE Paulo Cumano – germanofil a antisemita, který vystudoval v Berlíně – a šéf PVDE Agostinho Lourenço.

Od poloviny roku 1938 a v průběhu roku 1939 byly definovány principy utečenecké politiky, které striktně omezovaly vstup cizinců, zejména židů, do země a které platily po celý zbytek druhé světové války.⁶⁰

V kontextu války bylo v Evropě stále méně míst, kam bylo možné uniknout před nacistickým běsněním. Neutrální Švédsko a Švýcarsko byly příliš blízko rozpínající se Německé říši a navíc zavedly přísná pravidla utečenecké politiky. Cesta do bezpečí přes Turecko byla neuskutečnitelná důsledkem nacistické okupace Balkánu, cestu do Velké Británie a obou Amerik komplikovaly velké válečné kampaně v Atlantiku.⁶¹

⁵⁹ Tamtéž, s. 75–77.

⁶⁰ Tamtéž, s. 109.

⁶¹ FARIA, Selma a Vera ALVES. Refugiados da II Guerra Mundial em Portugal. *Sapiens: História, Património e Arqueologia*. Dezembro 2010, 3/4, s. 45. Dostupné

Situace se prudce vyostřila v červnu 1940 kapitulací Francie a zabráním její velké části německými vojsky. Právě v tuto chvíli se úniková cesta přes Pyreneje do Španělska a dále do Portugalska stala pro uprchlíky klíčová.

Stav neutrality a strategická geografická poloha spolu s víceméně pravidelným námořním spojením s oběma Amerikami a Afrikou vytvořily z Portugalska zcela jedinečné místo pro únik z nacisty okupované Evropy.⁶²

Velká vlna uprchlíků prchajících z Francie vstoupila na Iberský poloostrov mezi květnem a červencem 1940. V tomto období přišla do Portugalska většina uprchlíků, kterým se během druhé světové války podařilo překročit jeho hranice. Ani jeden z diktátorů, španělský Franco ani portugalský Salazar, totiž nedokázali úspěšně čelit ohromnému náporu na hranice svých zemí, a tak se tisícům uprchlíků, především židovských, podařilo vstoupit do Španělska a přes něj pokračovat dále do Portugalska.

Od stabilizace hranice mezi Německem a Francií (během léta roku 1940) do konce války se cesta do bezpečí přes Španělsko a Portugalsko opět stala výsadou pro nepatrné množství uprchlíků, kterým se podařilo získat všechny potřebné dokumenty k emigraci do zámorí.

Přesné počty židovských uprchlíků, kteří v roce 1940 prošli Portugalskem, nejsou známy a odhady se od sebe značně liší.⁶³

Vysněným cílem většiny uprchlíků byly Spojené státy americké. Lístky na zaoceánskou loď však byly stále dražší (vlivem enormní poptávky) a nedostupnější (vlivem omezujících přistěhovaleckých kvót ze strany USA), a tak muselo mnoho z nich v Portugalsku zůstat déle, než

z: <http://servidormix.com/~redejudi/images/livros/refugiadosdaiguerra.pdf> [cit. 15. 3. 2014]

⁶² Tamtéž, s. 46.

⁶³ Izraelský historik Jehuda Bauer a židovská dobročinná organizace Joint udávají počet okolo 40 tisíc uprchlíků, kteří prošli Portugalskem v letech 1940–1941. Podle šéfa PVDE Agostinha Lourença se v srpnu 1940 nacházelo na portugalském území 15 tisíc uprchlíků. Židovská organizace Hicem uvádí počet 10 500 židů, kteří od pádu Francie do prosince 1942 nastoupili v lisabonském přístavu na zaoceánskou loď mířící do Ameriky (nezahrnuje ty, kteří odešli z Portugalska jinak). Podle Lisabonské židovské komunity vstoupilo do země do konce srpna 1940 asi 12 tisíc židovských uprchlíků a další dva tisíce pak do konce listopadu téhož roku. Podle oficiálních portugalských statistik vstoupilo v roce 1940 do Portugalska více než 38 tisíc cizinců a 36 tisíc cizinců ze země odešlo. PVDE udává 43 540 vstupů a 36 579 výstupů ze země za celý rok 1940.

původně zamýšlelo.⁶⁴ Jejich pokračující přítomnost v zemi byla portugalským úřadům trnem v oku. Rozhodly se omezit jejich volný pohyb po zemi tím, že je soustředily do turistických destinací určených zahraničním rekreantům, které však byly důsledkem války opuštěné. Tato „uprchlická centra“ se nazývala *zonas de residência fixa* a situována byla například v následujících městech a městečkách: Porto, Coimbra, Curia, Estoril, Figueira da Foz (od roku 1940); Caldas a Rainha (od roku 1941); Ericeira (od roku 1943).

Uprchlíci byli do *zonas de residência fixa* posíláni přímo z portugalských hranic již od 24. června 1940.⁶⁵ Praxe byla taková, že těm uprchlíkům, kteří měli platné cestovní lístky a víza do zámoří, bylo umožněno pokračovat přímou cestou do Lisabonu, zatímco ti ostatní (většina držitelů víza od Aristida de Sousy Mendese) byli posíláni právě do těchto vládou vybraných lokalit. Cílem této internace bylo umožnit PVDE lepší kontrolu nad masou uprchlíků, která se ocitla v Portugalsku; ulehčit situaci v Lisabonu, kde se již nacházely tisíce uprchlíků; a v neposlední řadě eliminovat kontakt Portugalců s cizími vlivy.⁶⁶

Uprchlíci měli v *zonas de residência fixa* přísně zakázáno pracovat, vzdalovat se dále než tři kilometry od místa pobytu směli pouze s povolením od PVDE.⁶⁷ Uvnitř vymezeného okruhu se však uprchlíci mohli pohybovat zcela volně; bydleli v hotelech, penzionech či soukromých pronajatých pokojích; mnohostranně je podporovaly pomocné židovské organizace (viz kapitola 6.2).⁶⁸ Je tedy třeba dodat, že životní podmínky v portugalských „uprchlických centrech“ byly nesrovnatelně lepší než ty, které panovaly v internačních táborech ve Francii a Španělsku.

V létě roku 1941 byli v lázeňském městě Caldas da Rainha internováni uprchlíci, kteří do Portugalska vstoupili s tranzitním vízem, a nepodařilo se jim v limitu třiceti dní ze země odejít. Takto přišlo v srpnu 1941 do Caldas da Rainha 100 uprchlíků, o tři měsíce později stoupl jejich počet na 160.⁶⁹

Odpovědí na spojeneckou invazi do severní Afriky, zahájila německá vojska 8. listopadu 1942 okupaci vichystické Francie. Důsledkem této invaze uprchly z Francie do Španělska tisíce osob.

⁶⁴ FARIA, Selma a Vera ALVES, Dezembro 2010, s. 47. Dostupné z: <http://servidormix.com/~redejudi/images/livros/refugiadosdaiguerra.pdf> [cit. 16. 3. 2014]

⁶⁵ PIMENTEL, 2006, s. 130.

⁶⁶ PIMENTEL, 2006, s. 128.

⁶⁷ Tamtéž, s. 131–132.

⁶⁸ Tamtéž, s. 132.

⁶⁹ MILGRAM, 2010, s. 145.

Jednalo se zejména o Francouze v náborovém věku, kteří se chtěli dostat na sever Afriky a připojit se ke spojeneckým vojskům, ale také o osoby prchající před nacistickou perzekucí, zejména židy. Některým z této druhé skupiny uprchlíků se podařilo ilegálně překročit hranice a pokračovat dále do Portugalska. Část z nich byla zadržena portugalskou policií a uvržena do vězení na dobu neurčitou, ostatní pobývali na území Portugalska ilegálně, v permanentním strachu z odhalení a následného uvěznění.⁷⁰

Počátkem roku 1943 rozhodla portugalská vláda o internaci všech uprchlíků, kteří vstoupili do země ilegálně (včetně těch vězněných), v pobřežním městečku Ericeira situovaném 35 km severozápadně od Lisabonu.

V letech 1942–1945 se již většině uprchlíků podařilo z Portugalska odcestovat a koncentrace v *zonas de residência fixa* se týkala už jen několika stovek osob.⁷¹ Některým z nich se v tomto období podařilo emigrovat do Palestiny.

6. června 1944 se v Normandii vylodila anglo-americká vojska a společně s Rudou armádou postupující z východu Spojenci postupně osvobodili Evropu od nacistické krutovlády.

V Portugalsku bylo v roce 1944 méně než tisíc uprchlíků před nacisty.⁷²

Určit přesný počet uprchlíků, kteří Portugalskem prošli za celou dobu trvání druhé světové války, je ztíženo značnou diskrepancí v číslech poskytnutých dostupnými informačními zdroji⁷³ a také skutečností, že množství uprchlíků v zemi pobývalo ilegálně. Obecně se předpokládá, že v letech 1939 až 1945 prošlo Portugalskem 50 až 100 tisíc uprchlíků, přičemž vrchol měl jejich příliv v létě roku 1940. Z celkového počtu uprchlíků připadá 90 % na osoby židovského původu.⁷⁴

Avraham Milgram s těmito čísly nesouhlasí a uvádí, že v daném období prošlo Portugalskem pouze 11 až 15 tisíc židovských uprchlíků, 20 % z nich zásluhou konzula Aristida de Sousy Mendese.⁷⁵

⁷⁰ Tamtéž, s. 210.

⁷¹ MILGRAM, 2010, s. 140.

⁷² PIMENTEL, 2006, s. 355.

⁷³ Mezi informační zdroje patří: židovské pomocné organizace (AFSC, Hicem, Joint a další), Lisabonská židovská komunita (CIL), policie PVDE.

⁷⁴ PIMENTEL, 2006, s. 353–355.

⁷⁵ MILGRAM, 2010, s. 151.

4.1 Portugalská vízová politika

Počínaje rokem 1933 začíná přicházet malé množství německých židů také do Portugalska, tj. Salazarova Nového státu, který byl ustaven 11. dubna téhož roku. Země jim připadala vstřícná, jelikož při vstupu nemuseli čelit administrativním překážkám. Navíc jim portugalsko-německá dohoda o bezvízovém styku z roku 1926 kromě volného vstupu do země umožňovala provozovat v Portugalsku vlastní živnost, zaměstnat se v portugalských podnicích (pokud nezabírali pracovní místa místním obyvatelům) a získat povolení k pobytu na jeden rok s možností jeho prodloužení. Podle tehdejšího předáka CIL Adolfa Benaruse se v září 1933 nacházelo v Portugalsku přibližně 100 německých židů.⁷⁶ Tyto židy Salazarův režim nevnímal nijak odlišně od ostatních cizinců, kteří do země přišli legální cestou. Obrátili-li se v této době němečtí židé na portugalské konzuláty v Německu s žádostí o povolení k pobytu v Portugalsku, obdrželi ho bez komplikací. Mnoho z těchto raně příchozích uprchlíků se perfektně integrovalo do portugalské společnosti a v zemi se usadilo natrvalo.⁷⁷

Výjimku představovaly (podle vládního nařízení z roku 1933) nemajetné a potulné osoby, které „ohrožovaly vnitřní i vnější řád země“, těm byl vstup do země odepřen.⁷⁸

V roce 1935 upozorňovala PVDE Ministerstvo zahraničních věcí Portugalska na nutnost zavedení přísnějších kontrol na portugalských hranicích se zvláštním důrazem na osoby podezřelé z podvratné činnosti, a to zejména na Poláky, Rusy, nositele Nansenova pasu⁷⁹ a osoby bez státní příslušnosti.⁸⁰

⁷⁶ PIMENTEL, 2006, s. 25–27.

⁷⁷ Tamtéž, s. 25

⁷⁸ Tamtéž, s. 28.

⁷⁹ Politické, společenské a další změny, které přinesla první světová válka, ale také ruská revoluce, pád otomanského impéria atd., byly příčinami pohybu velkého množství osob jak v Evropě tak i Malé Asii. Snaha o řešení uprchlického problému v meziválečné Evropě úzce souvisela s vytvořením Společnosti národů a vznikem Vysokého komisariátu Společnosti národů pro ruské uprchlíky, v jehož čele stanul norský průzkumník, vědec a diplomat Fridtjof Nansen (1861–1930). Ten v roce 1922 představil zvláštní průkaz pro uprchlíky tzv. Nansenův pas, předchůdce dnešního uprchlického pasu. Byl určen uprchlíkům, kteří byli bez státní příslušnosti nebo jim jejich původní stát již neposkytoval ochranu a neprodlužoval cestovní doklady. Poskytoval uprchlíkům značnou právní jistotu a umožňoval legalizovat jejich pobyt na území států. Byl mezinárodně uznávaným dokladem, do roku 1942 se jej zavázalo akceptovat jako platný osobní doklad více než 50 států. Dohoda z roku 1926 zaručovala uprchlíkům právo návratu do státu, který jejich Nansenův pas vydal. To v praxi zjednodušovalo překračování hranic, neboť většina států nebyla ochotna přijímat uprchlíky, které nemohla legálně vrátit do domovského státu. Za svou činnost obdržel Nansen v roce 1922 Nobelovu cenu míru.

⁸⁰ PIMENTEL, 2004, s. 28.

V roce 1936, krátce po vítězství levicové Lidové fronty (*Frente Popular*) v sousedním Španělsku, vydalo MNE oběžník č. 1 (*circular n.º 1*), který zavedl tři druhy víz určené cizincům. První umožňovalo neomezenou délku pobytu na území Portugalska, druhé bylo určeno pro turisty a třetí vízum bylo tranzitní s platností 48 hodin. Udílení prvního druhu víza spadalo do kompetencí Ministerstva vnitra či PVDE, která byla tomuto ministerstvu podřízena. Polákům, osobám bez státní příslušnosti a osobám s dokumenty vydanými jinou zemí než zemí jejich původu bylo toto vízum uděleno pouze pod podmínkou, že svůj pobyt na území Portugalska budou financovat výhradně ze svých vlastních příjmů. MNE mohlo bez předchozí konzultace s Ministerstvem vnitra či PVDE vydávat pouze víza tranzitní, a to výhradně osobám, které se vyznačovaly vysokým společenským postavením.⁸¹

Dne 24. září 1936, po vypuknutí španělské občanské války, vstoupila v platnost nařízení plynoucí z oběžníku č. 8, která zamítala udělování víz občanům Sovětského svazu, kteří se chtěli usadit či jen projet územím Portugalska; dále nesměla být udělena víza nositelům Nansenova pasu a jedincům s dokumenty vydanými jinou zemí než zemí jejich původu.⁸² Pokud měli němečtí židé platné německé cestovní doklady, tato nová nařízení se jich netýkala a v zemi se mohli i nadále usazovat nebo mohli do země vstoupit jako turisté s vízem na třicet dní s možností jeho prodloužení na dny šedesát.⁸³

Po „anšlusu“ Rakouska, zavedení červeného razítka „J“ v pasech německých židů a následném zabránění vstupu židovských uprchlíků na území Švýcarska, Belgie a dalších zemí, vytyčil portugalský konzul v Berlíně, Alberto Veiga Simões, hrozbu masového přílivu uprchlíků k portugalským hranicím a navrhl Salazarovi, po vzoru ostatních evropských států, zavedení vízové povinnosti pro německé a rakouské židy. Salazar, velmi citlivý na jakékoliv náznaky ohrožení svého režimu, uposlechl varování konzula a rozhodl o zvýšení ostrahy hranic země.⁸⁴ MNE tak vydalo 28. října 1938 oběžník č. 10. Z něj plynoucí nařízení povolovalo židovským uprchlíkům vstoupit do Portugalska pouze s turistickým vízem na třicet dní. Byl to první krok

⁸¹ PIMENTEL, 2006, s. 56.

⁸² MUCZNIK, Esther. *Portugueses no holocausto: histórias das vítimas dos campos da concentração, dos cônsules que salvaram vidas e dos resistentes que lutaram contra o nazismo*. Lisboa: A Esfera dos Livros, 2012, s. 272.

⁸³ PIMENTEL, 2006, s. 56–57.

⁸⁴ MILGRAM, 2010, s. 77.

v rámci nové restriktivní utečenecké politiky, která omezovala vstup židů do země a zcela jim bránila definitivně se v ní usadit.⁸⁵

Nebylo to slovo „židovský“, ale slovo „uprchlík“, co děsilo portugalské úřady. Avšak přestože to, co je hnalo k zavedení tohoto opatření, nebyl antisemitismus, ale strach z masivního přílivu emigrantů, tj. cizích elementů, které by mohly narušit „ducha národa“, způsobit sociální napětí a rozvrat režimu, objektivním důsledkem portugalské zahraniční politiky bylo zamezení vstupu do země konkrétní skupině osob – židům.⁸⁶

S vypuknutím druhé světové války se dosavadní systém dohledu nad portugalskými hranicemi začal hroutit, množily se případy ilegálních přechodů hranic, falšovaných víz a víz udělených za úplatek některému z portugalských konzulů. Podle statistik PVDE mezi zářím a prosincem 1939 vstoupilo, přes přístavy v Leixões a Lisabonu, na portugalské území okolo devíti tisíc cizinců.⁸⁷ Portugalské úřady si tak velmi brzy uvědomily, že nařízení plynoucí z oběžníku č. 10 již neodpovídají nové situaci v Evropě. Agostinho Lourenço poslal 24. října 1939 důvěrný dopis na MNE, ve kterém žádal o spolupráci na dalším zpřísnění vízové politiky.⁸⁸ Nová opatření měla především omezovat pravomoce portugalských konzulů, kteří měli do té doby volné ruce v udílení vstupních víz. MNE žádosti PVDE vyhovělo a 11. listopadu 1939 rozeslalo svým konzulům oběžník č. 14 s nařízením, které povolovalo udílet víza pouze profesionálním konzulárním úředníkům, tj. zapovídal udílení víz honorárními konzuly. Navíc musely všechny žádosti o vízum nejprve projít předchozím schválením ze strany MNE, spadal-li žadatel do jedné z následujících kategorií: cizinec neurčitě, zapřené či sporné národnosti; utečenec; nositel Nansenova pasu; Rus (občan Sovětského svazu); jedinec, jehož pas znemožňoval návrat do země původu či předchozího pobytu (odkaz na červené „J“ v pasech německých židů); žid vyhoštěný ze země svého původu či předchozího pobytu; jedinec bez víza a lodního lístku do cílové země či bez garance cestovní společností, že cestu nastoupí; jedinec bez přesvědčivého důvodu pro vstup do Portugalska.⁸⁹ Oběžník č. 14 byl klíčovým dokumentem portugalské utečenecké politiky a platil po celý zbytek druhé světové války. Definoval všechny skupiny obyvatel, v nichž Salazar

⁸⁵ Tamtéž, s. 80.

⁸⁶ PIMENTEL, 2006, s. 76.

⁸⁷ FARIA, Selma a Vera ALVES, Dezembro 2010, s. 48. Dostupné z: <http://servidormix.com/~redejudi/images/livros/refugiadosdaiguerra.pdf> [cit. 16. 3. 2014]

⁸⁸ PIMENTEL, 2004, s. 28.

⁸⁹ MUCZNIK, 2012, s. 274.

spatřoval ohrožení pro svůj režim, a snažil se proto zabránit jejich vstupu do země. Nejvíce zasaženi tímto dokumentem byli židé, protože zákaz udělení víza se vztahoval na všechny situace, ve kterých se židovští uprchlíci mohli v té době nacházet.⁹⁰ Cesta do exilu přes Portugalsko se tak stala řešením jen pro opravdu malé procento židovských uprchlíků.

Dne 15. června 1940, v reakci na obsazení Paříže, rozeslalo MNE na své diplomatické mise v zahraničí oběžník č. 23 s novými rozkazy, dle kterých měli konzulové povinnost ihned odesílat žádosti o víza policii PVDE. MNE si vyhrazovalo právo na řešení žádostí „speciálního charakteru“. Krom toho měli konzulové povoleno udělovat tranzitní víza na třicet dní pouze těm, kteří měli v rukou lístky na cestu z Portugalska (potvrzení o rezervaci lístku či garance cestovní společností o nastoupení cesty již nestačila) spolu s vstupními vízy do cílové země.⁹¹

Od počátku své cesty si uprchlík, který chtěl vstoupit do Portugalska, musel postupně obstarat následující dokumenty: výstupní vízum z výchozí země, vstupní vízum do francouzské „volné zóny“ (*zone libre*), vstupní vízum do některého ze zámořských států, cestovní lístek do zámoří, tranzitní vízum do Portugalska, tranzitní vízum do Španělska (cestovní lístek byl podmínkou získání víza do Portugalska, které bylo podmínkou získání víza do Španělska).⁹² Celý tento složitý proces byl značně finančně náročný, sehnat cestovní lístky do zámoří v právě poražené Francii úkol takřka nadlidský, přesto vstoupila v létě 1940 přes Španělsko do Portugalska většina uprchlíků, kterým se za války podařilo vstoupit na jeho území. Hranice překročili zpravidla ilegálně nebo byli vyzbrojeni vstupními vízy udělenými téměř výhradně portugalským konzulem ve francouzském Bordeaux, Aristidem de Sousou Mendesem (viz kapitola 5.2). Tato epizoda představovala naprostou výjimku v Salazarově systému utečenecké politiky, která striktně omezovala vstup cizinců, a tedy i židů, do země.⁹³

Dne 14. prosince roku 1940 byl na portugalské konzuláty rozeslán telegrafický oběžník č. 29, který nařizoval, že od té chvíle musí všechny žádosti cizinců o udělení tranzitního víza projít schválením ze strany PVDE. Jakékoli volné počínání v procesu udělování víz bylo konzulům

⁹⁰ MACIEIRA, M. da C. A. L. *A Questão Judaica no Portugal Salazarista: Portugal no Horizonte dos Judeus durante a Segunda Guerra Mundial: Contributo para uma Avaliação*. Lisboa, 2001. Tese de Mestrado, Faculdade de Letras da Universidade de Lisboa, s. 105.

⁹¹ MUCZNIK, 2012, s. 275.

⁹² FARIA, Selma a Vera ALVES, Dezembro 2010, s. 47–65. Dostupné z: <http://servidormix.com/~redejudi/images/livros/refugiadosdaiguerra.pdf> [cit. 16. 3. 2014]

⁹³ MILGRAM, 2010, s. 109.

zapovězeno velmi pravděpodobně v důsledku neuposlechnutí oficiálních nařízení ze strany konzula Aristida de Sousy Mendese v červnu 1940.⁹⁴

⁹⁴ MUCZNIK, 2012, s. 278.

5. Portugalská diplomacie a židovští uprchlíci

Jak jsme si ukázali v předchozí kapitole, výsledkem zahraniční politiky Portugalska ve vztahu k uprchlíkům bylo zavedení přísných opatření, která ve svých důsledcích byla antisemitská.

Na rozdíl od strůjců této restriktivní a diskriminační utečenecké politiky byli někteří portugalské diplomaty na svých zahraničních misích v přímém kontaktu s krutostmi a pronásledováním, kterému byli židé a odpůrci národního socialismu vystaveni, a rozhodli se navzdory Salazarovým nařízením jednat v jejich prospěch.

Pro doplnění a lepší pochopení postoje Salazarova režimu tváří tvář procesu likvidace evropských židovských komunit v průběhu druhé světové války si nyní uvedeme příklady dvou portugalských diplomatů, kteří se postavili na odpor oficiálním nehumánním nařízením.

Vedle nejproslulejšího případu konzula z Bordeaux Aristida de Sousy Mendese se blíže podíváme také na případ berlínského konzula Alberta Veigy Simões.

5.1 Alberto Veiga Simões – konzul v Berlíně

Veiga Simões (1888–1954) vystudoval práva v Coimbre a poté se věnoval advokátní a novinářské praxi. Roku 1915 nastoupil do diplomatických služeb a několik let pracoval na portugalských velvyslanectvích. Od roku 1921 zastával funkci ministra zahraničních věcí Portugalska a svou zemi reprezentoval na několika mezinárodních konferencích. Simões zastupoval portugalskou vládu v Praze v letech 1927 až 1932. Roku 1933 se stal portugalským velvyslancem v Berlíně. Stejněho roku se v Německu dostal k moci Hitler a Veiga Simões tak „na vlastní kůži“ zažíval změny, kterými procházela německá společnost pod diktátem národního socialismu. O situaci v Německu pravidelně informoval Salazara a jeho antipatie k Hitlerovi spolu s pohrdáním nacistickou ideologií, která dle něj představovala „hrozbu pro západní kulturu“, jsou znát z každé zprávy. Imperialistická rétorika Německa překračovala dle něj normy vlastní modernímu státu, jež by měly určovat vztahy s ostatními státy.⁹⁵ Portugalské vládní kruhy

⁹⁵ MILGRAM, 2010, s. 92.

ho díky nevybíravé kritice německého antihumanismu a násilí páchaného na židovském obyvatelstvu považovali za nepřítele rasové politiky „třetí říše“. Jak však uvidíme, jeho přístup k židovským obětem nacismu měl dvě odlišné podoby.

Veiga Simões byl denně svědkem rostoucí brutality antisemitských útoků a brzy si uvědomil, jaké následky by toto počínání mohlo mít pro Portugalsko. Jako vůbec první ve svém telegramu ze 7. července 1938 varoval Salazara před hrozící invazí německých židů a zdůrazňoval nutnost zavedení speciálních opatření ze strany Portugalska. Na základě této a dalších zpráv od Veigy Simõesa byl vydán oběžník č. 10 s nařízeními, která stanovila povolenou délku pobytu židovských běženců na portugalském území na třicet dní. Samotný Veiga Simões však s pravidly vyplývajícími z oběžníku č. 10 nebyl nikdy spokojený. Považoval je za výsledek necitlivosti a nepochopení neutěšené situace německých židů, které od emigrace neodradí ani skutečnost, že by mohli na území Portugalska zůstat pouze po dobu třiceti dní.⁹⁶ Domníval se, že po uplynutí povolené délky pobytu vyvstane v Portugalsku problém, kam židovské uprchlíky poslat, neboť na světě nebude jediná země, která by je byla ochotna přijmout.⁹⁷

Po událostech „křišťálové noci“ vzrostl zájem židovských uprchlíků o azyl v Portugalsku a podle Veigy Simõesa měla portugalská vláda pouze dvě možnosti, jak zareagovat: buď zamítnout vstup do země všem židům bez výjimky, nebo posuzovat každý případ individuálně a bez ohledu na následnou délku pobytu těchto vybraných osob v Portugalsku.⁹⁸ O správnosti druhé možnosti, která dle jeho slov neporušovala přirozenou lidskou povinnost vzájemné solidarity, se snažil Salazara přesvědčit ve své zprávě z 23. listopadu 1938. Mimo jiné v ní Salazarovi nastínil svou představu o tom, které osoby by měly být zvýhodněny, a mělo jim být umožněno vstoupit do Portugalska. Tyto osoby by se podle Veigy Simõesa musely nacházet v jedné z následujících situací:

- mít blízké příbuzné již usazené v Portugalsku, kteří by garantovali, že se o ně po příjezdu postarají, a to obzvláště v případě, kdy by o vstup do země žádaly ženy, děti či starší osoby;

⁹⁶ PIMENTEL, 2006, s. 79.

⁹⁷ SCHÄFER, Ansgar. *Portugal e os Refugiados Judeus Provenientes do Território Alemão (1933–1940)*. Lisboa, 2002. Tese de Mestrado. FCSH/Universidade Nova de Lisboa, s. 154–160.

⁹⁸ Tamtéž.

- mít značný majetek a možnost pokračovat v cestě do třetí země; Portugalsko by pouze plnilo úlohu tranzitní země; povolenou délku pobytu by individuálně stanovovaly kompetentní osoby v Lisabonu. Po oboustranném zvážení by se délka pobytu mohla protáhnout na pobyt trvalý;
- být všeobecně uznávanými autoritami z vědeckých či technických kruhů, což je situace, která podle Veigy Simõesa mohla nastat zcela mimořádně;
- mít možnost garantovat svou bezúhonnost, nepředstavovat škodlivou konkurenci pro portugalskou ekonomiku, nebo pro určité společenské vrstvy.⁹⁹

Dále se v telegramu z 23. listopadu 1938 snažil zajistit konzulům výhradní právo udílet či zamítnat víza. PVDE by v jím navrhovaném případě zcela pozbyla práva zasahovat do procesu udílení víz a konzulové by naopak mohli autonomně rozhodovat o osudu žadatelů.¹⁰⁰

Veiga Simões se tak snažil nahradit nehumánní nařízení plynoucí z oběžníku č. 10 nařízeními ještě nehumánnějšími. Zatímco první nerozlišovala žadatele o vízum podle sociálního statusu a majetkových poměrů, podle těch druhých by měly právo na záchranu jen osoby z vyšších společenských kruhů.

Návrhy Veigy Simõesa byly portugalskou vládou zamítnuty a nadále platila nařízení plynoucí z oběžníku č. 10. Nerespektování těchto nařízení portugalským velvyslanectvím v Berlíně si v následujících měsících vyžádala opakované intervence ze strany PVDE. Ukázalo se, že se Veiga Simões při udělování víz řídil parametry, které sám formuloval ve své zprávě Salazarovi ze dne 23. listopadu 1938.¹⁰¹ Projevoval soucit s židy, kteří před nástupem nacistů patřili k vysoké společenské vrstvě nebo byli z okruhu jeho přátel a známých. Veiga Simões takto osobně udělil vízum například dr. Edmundu Wernerovi, lékaři diplomatů v Berlíně; Francisce Deutschové, vdově po řediteli AEG – jedné z největších německých průmyslových skupin – a bývalé majitelce domu, ve kterém sídlilo portugalské velvyslanectví v Berlíně; Rudolfu Kissingerovi, zeti portugalského konzula v Norimberku; Sigfriedu Dankowitzi, bývalému zástupci ředitele významné rakouské banky, a profesoru Hermannu Straussovi, významnému lékaři.¹⁰²

⁹⁹ Tamtéž.

¹⁰⁰ Tamtéž.

¹⁰¹ Tamtéž.

¹⁰² PIMENTEL, 2006, s. 80.

Případy Francisky Deutschové a Sigfrieda Dankowitze obhajoval ve zprávě Salazarovi ze dne 14. ledna 1939 tím, že vzhledem k výši jejich kapitálu nelze jejich přítomnost v Portugalsku pokládat za „židovskou emigraci“, ale za „bohatý turismus“. Případ profesora Hermanna Strausse zase tím, že se jedná o „jednu z nejvýznačnějších osobností světové medicíny, a bylo by proto nepřijatelné zamítnout jí vstup do země z rasových důvodů“. ¹⁰³ PVDE umožnila všem těmto chráněncům Veigy Simõesa vstup do Portugalska, avšak jen s turistickými vízy na 30 dní, jak stanovoval oběžník č. 10. PVDE tím dala jasně najevo, kdo má v udílení víz hlavní slovo. ¹⁰⁴

Ve zprávě z 14. ledna 1939 dále upozorňoval Veiga Simões Salazara na možný příchod židů z nedávno anektovaných Sudet a zbytku Československa. Zdůraznil, že vzhledem k jejich německé národnosti nemají v pase červené razítko „J“, což by pro Portugalsko mohlo znamenat jisté riziko – ztíží to totiž jejich případnou rasovou identifikaci, a oni tak nebudou považováni za emigranty, přestože se o ně bude jednat. ¹⁰⁵ Tento postoj zcela protiřečí jiné jeho reakci v obdobné situaci – když byla Ministerstvem zahraničních věcí Portugalska zavrhnuta žádost o udělení víza českému židu Gustavu Brecherovi, zeti Francisky Deutschové, upozornil portugalské autority, že českoslovenští občané přeci nemají do Portugalska vízovou povinnost, jelikož z jejich strany nehrozí žádné nebezpečí. ¹⁰⁶

Jeho neustálé potyčky s PVDE a neutuchající kritika německé politiky byly jeho diplomatické kariéry osudné. Pokud bylo chování Veigy Simõesa přijatelné do porážení Francie, stalo se zcela nepřijatelným po přiblížení hitlerovských vojsk k Pyrenejím. Salazar chtěl za každou cenu udržet portugalskou neutralitu a Veiga Simões to svým nedisciplinovaným chováním na německé půdě mohl snadno ohrozit. ¹⁰⁷ Není proto divu, že byl 31. července 1940 svého postu zbaven. Jeho následovníky na berlínském velvyslanectví se stali proněmecky orientovaní Francisco Nobre Guedes a po něm hrabě Tovar de Lemos. ¹⁰⁸

¹⁰³ MILGRAM, 2010, s. 95.

¹⁰⁴ Tamtéž.

¹⁰⁵ Tamtéž.

¹⁰⁶ PIMENTEL, 2006, s. 82.

¹⁰⁷ MILGRAM, 2010, s. 97.

¹⁰⁸ PIMENTEL, 2006, s. 82.

Diplomatická činnost Veigy Simõesa ve vztahu k židovským uprchlíkům měla v tomto kritickém období 1933 až 1940 dva výrazné rysy. První spočíval ve velmi časném uvědomění si, že masová emigrace z Německa bude brzy celosvětovým problémem a že je třeba zavést nová pravidla pro udílení vstupních víz do Portugalska a vykazování nežádoucích osob z Portugalska. O svých poznatcích pravidelně zpravoval Salazara, který na jejich základě vydal oběžník č. 10, který stanovil přísnější pravidla udílení vstupních víz pro židovské uprchlíky před nacisty. Paradoxně se sám Veiga Simões s novými pravidly neztotožňoval, což vedlo k jeho častým disputacím s PVDE.

Druhým charakteristickým rysem jeho diplomatické činnosti byl elitářský přístup k židovským obětem nacistické perzekuce. Zatímco byl zcela indiferentní k osudu většiny nacisty stíhaných židů, projevoval naopak hluboký soucit s vybranými židy, zpravidla velmi bohatými, světově proslulými nebo těmi, kteří měli dobré vztahy s portugalskou diplomacií v Německu.

A. Milgram k tomu dodává, že pro tohoto velvyslance byli „slavní, zámožní a pronásledovaní židé oběťmi, zatímco pronásledované a vykořisťované masy pouze židy“.¹⁰⁹ Nicméně známky ideologického rasismu či antisemitismu se v jeho korespondenci nikdy neobjevily.¹¹⁰

5.2 Aristides de Sousa Mendes – konzul v Bordeaux

Aristides de Sousa Mendes¹¹¹ (1885–1954) v roce 1907 úspěšně dokončil studium práv v Coimbre a od roku 1910 postupně reprezentoval Portugalsko na diplomatických misích v Demeraře (dnešní Francouzská Guayana), Zanzibaru, Curitibě (hlavní město brazilského státu Paraná), San Franciscu (Spojené státy americké), v Maranhão a Porto Alegre (Brazílie), Vigu (Španělsko) a po devítiletém působení na konzulátě v Antverpách (Belgie) ho 1. srpna 1938 Salazar jmenoval konzulem ve francouzském městě Bordeaux.

¹⁰⁹ MILGRAM, Avraham. Portugal, the consuls, and the Jewish refugees, 1938–1941. Dostupné z: http://yad-vashem.org.il/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%203230.pdf [cit. 16. 4. 2014]

¹¹⁰ Tamtéž.

¹¹¹ celým jménem Aristides de Sousa Mendes do Amaral Abranches

Brzy po vypuknutí druhé světové války a zavedení restriktivní utečenecké politiky ze strany Portugalska začaly Mendesovy konflikty s MNE. Důvodem bylo udělení několika víz „nežádoucím“ osobám bez autorizace z vyšších míst.

Koncem roku 1939 udělil vízum Albertu Vigoleisi Thelenovi, německému spisovateli, kterého pronásledovalo gestapo¹¹²; v lednu roku 1940 rakouskému univerzitnímu profesorovi židovského původu Arnoldu Wiznitzerovi; a v březnu roku 1940 španělskému republikánovi a lékaři Eduardu Neiropi Laportemu. Všem těmto osobám hrozila deportace do francouzských koncentračních táborů. Jelikož ve všech těchto případech porušil Sousa Mendes nařízení plynoucí z oběžníku č. 14, přišlo konzulovi 24. dubna 1940 varování z MNE, ve kterém stálo, že „jakékoliv další pochybení či přestupek v této záležitosti budou považovány za neuposlechnutí a budou mít za následek zahájení disciplinárního řízení proti jeho osobě (...)“.¹¹³ Od té chvíle byla činnost Sousy Mendese pod drobnohledem tohoto ministerstva a policie PVDE.¹¹⁴

5.2.1 Záchranná akce

Počínaje dubnem 1940 přicházely do Bordeaux tisíce uprchlíků z Němci okupovaných států severní a západní Evropy – Dánska, Norska, Holandska, Belgie a Lucemburska – v naději, že se jim přes Francii podaří uniknout před nacistickými vojsky do Španělska a dále do Portugalska, které se díky víceméně pravidelným spojení se zámořím stalo po vypuknutí války nejvyhledávanějším evropským cílem uprchlíků. Počet žadatelů o portugalské vízum v Bordeaux se konstantně navyšoval.¹¹⁵

¹¹² Poté, co Alberto Vigoleis odmítl v Německu složit přísahu „Vůdci“, odešel se ženou do Španělska. Když se dostal k moci Franco, utekli nejprve do Francie a pak do Švýcarska. Tam je opět dostihlo gestapo, a přestože Vigoleisova žena byla Švýcarka, byli donuceni ze země odejít. V roce 1939 odjeli do francouzského Bordeaux, kde jim Sousa Mendes udělil portugalská víza. Přijali pozvání portugalského spisovatele Teixeira de Pascoaes a během svého pobytu v Portugalsku přebývali v jeho domě v S. João de Gaio poblíž města Amarante na severu země.

¹¹³ AFONSO, Rui. *Um Homem Bom: Aristides de Sousa Mendes*. 2. ed. Alfragide: Texto, 2009, s. 48.

¹¹⁴ PIMENTEL, 2006, s. 103.

¹¹⁵ Tamtéž, s. 104.

Po pádu Paříže, 14. června 1940, se Bordeaux krátce stalo hlavním městem Francie: právě odsud 17. června 1940 odletěl francouzský prezident Charles de Gaulle do Londýna, kde po dobu okupace Francie vedl exilovou vládu.¹¹⁶

Mezi 14. a 17. červnem zaplavily Bordeaux statisíce uprchlíků s jediným přáním – dostat se přes Španělsko do Portugalska. Město nebylo na takový nápor uprchlíků uzpůsobeno, hotely byly přeplněné, lidé přespávali pod širým nebem – na trávnících parků, lavičkách i chodnících. S postupujícími nacistickými vojsky směrem k Pyrenejím byla situace ve městě stále chaotičtější. Mnoho uprchlíků, především z Německa a Rakouska, již mělo s krutými nacistickými praktikami osobní zkušenosti a při představě, že by se znovu ocitli v jejich spárech, propadali hysterii. Pořádek ve městě začali udržovat policisté a vojáci.

Tolik žádaná portugalská víza byla však pro většinu uprchlíků nedostupná.¹¹⁷ Portugalští konzulové měli ruce svázané nařízeními z oběžníku č. 14 a oběžníku č. 23, která jim neumožňovala téměř nic jiného, než jen tolikerému lidskému utrpení přihlížet. Konzultovat udělení každého víza s MNE vyžadovalo čas, který židovští uprchlíci neměli: s blížícími se nacistickými vojsky se nebezpečně přibližovala hrozba jejich odvezení do některého z koncentračních táborů. Ministerstvo navíc zamítalo udělení víza prakticky všem židovským žadatelům.

Sousa Mendes svou bezmoc tváří tvář lidským tragédiím nesl velmi těžce. Psychicky se zhroutil, tři dny strávil přemítáním v ústraní svého pokoje a 16. června 1940 učinil své životní rozhodnutí: zachránit tolik lidí, kolik jen bude možné, bez jakékoliv diskriminace. Jeho synovec, César Mendes, byl svědkem událostí, které předcházely tomuto rozhodnutí, a později vypověděl:

„Od 10. května 1940 do okupace města byly jídelna, obývací pokoj a konzulovy pracovny dány k dispozici uprchlíkům, desítkám uprchlíků, ženám i mužům všech věkových kategorií, přednost měli starší a nemocní. Přicházeli a odcházeli. Byly mezi nimi těhotné ženy, které se necítily dobře, i zlomené osoby, které byly svědky smrti svých blízkých, již se stali oběťmi ostřelování francouzských silnic německými letadly. Spali na židlích, na podlaze, na kobercích, situace byla

¹¹⁶ LOCHERY, Neill. *Lisboa – A guerra nas sombras da cidade da luz, 1939–1945*. Lisboa: PRESENÇA, 2012, s. 56.

¹¹⁷ AFONSO, 2009, s. 169.

nekontrolovatelná. Samotné pracovny konzula byly přeplněny desítkami vyčerpaných uprchlíků, polomrtvých únavou, neboť museli čekat dny a noci na ulici, na schodech a nakonec v pracovnách. Nemohli uspokojit své potřeby, nejedli ani nepili ze strachu, aby neztratili své místo ve frontě, což se občas z různých důvodů stávalo a způsobovalo nepokoje. Následkem toho měli zanedbaný zevnějšek, nemohli se umýt ani učesat, nemohli se převléci ani se oholit. Mnozí nevlastnili více než oblečení, které měli právě na sobě. Potyčky nabíraly takových rozměrů, že bylo nutné zavolat vojáky, aby nastolili pořádek. V každé místnosti a v každé pracovně byl voják. Tito vojáci byli pod velením seržanta. V té době se konzulární úřad nacházel v prvním patře budovy v ulici Quai Louis XVIII. Stojí tam dodnes. Chodníky, vstupní brána, široké schodiště, které vedlo do úřadu, byly zaplněny stovkami uprchlíků, kteří čekali, až přijdou na řadu. Kázeň udržovaly pořádkové síly. Na úřadě se pracovalo celý den a část noci. Můj strýc onemocněl vyčerpáním a musel ulehnout na lůžko. Zvažoval všechna pro a proti a rozhodl se poskytnout pomoc všem bez ohledu na národnost, rasu či náboženství a přijal všechny následky svého konání. Poháněn ‚boží mocí‘ (slovy samotného konzula) vstal z lůžka a přikázal, aby byla vydávána víza všem lidem bez rozdílu.“¹¹⁸

Své rozhodnutí neučinil pouze na základě citového pohnutí, hluboké katolické víry či protinacistických postojů. Bylo také výsledkem racionálních a etických úvah. Považoval za nemorální a jdoucí proti portugalské ústavě, která zaručuje svobodu vyznání, dotazovat se žadatelů o vízum, zda jsou židé či nikoliv. Také se domníval, že by Portugalsko mohlo alespoň částečně odčinit akt vyhnání židů v 15. a 16. století a hříchy spáchané portugalskou Inkvizicí, kdyby jim nyní, když jsou opět pronásledováni, poskytlo útočiště. Cítil jako svou lidskou povinnost zachránit co nejvíce lidí a byl si dobře vědom, že to bude znamenat konec jeho diplomatické kariéry.¹¹⁹

Následující tři dny po konzulově osudném rozhodnutí, 17., 18. a 19. června 1940, pracoval bez ustání, dnem i nocí. Za pomoci své ženy, syna Josého a osobního sekretáře Josého Seabry udělil víza tisícům uprchlíků rozličných národností bez ohledu na jejich politickou, náboženskou či

¹¹⁸ MILGRAM, 2010, s. 100.

¹¹⁹ AFONSO, 2009, s. 106.

„rasovou“ příslušnost. Stejný přístup nařídil i portugalským konzulům v Bayonne a v Toulouse. Rui Afonso píše, že kvůli psychickému vypětí Sousa Mendes zešedivěl ze dne na den.¹²⁰

V podvečer 19. června 1940 bylo město Bordeaux bombardováno německými letadly. Sousa Mendes opustil svůj úřad v Bordeaux a přesunul se na portugalský konzulát ve městě Bayonne ležícím blíže francouzsko-španělským hranicím, kde pokračoval ve vydávání víz.

MNE se o konání svého konzula dozvědělo ze zprávy od britské ambasády v Lisabonu datované k 20. červnu 1940. V té byl Sousa Mendes britským informátorem osočen, že si za udělení víz účtuje speciální poplatek – údajně na charitativní účely.¹²¹ Ministerstvo zprávu obratem odeslalo na portugalský konzulát v Bordeaux s žádostí o vysvětlení. O dva dny později, 22. června 1940, byl též konzulát instruován, aby okamžitě zabránil Sousu Mendesovi vydávat další víza.

Portugalský velvyslanec v Madridu, Pedro Teotónio Pereira, považoval konání Sousy Mendese za projev ztráty rozumu. Pereira se vydal do Irúnu, města na francouzsko-španělské hranici, aby posoudil situaci. Velitel španělské pohraniční stráže mu sdělil, že se Portugalsko dopustilo velké neopatrnosti a nemůže se proto divit, budou-li uprchlíky proudící do Portugalska následovat německá vojska.¹²² Teotónio Pereira oznámil španělským úřadům neplatnost víz udělených konzulátem v Bordeaux. Dne 25. června informoval MNE, že odeslal španělskému tisku zprávu, jejímž cílem bylo napravit mylný obrázek, který si o postoji portugalské vlády k uprchlíkům Španělsko v posledních dnech utvořilo. Ve zprávě dále popsal chaotickou situaci na jihu Francie:

„Masa uprchlíků poháněna německou invází zaplavila města na jihu Francie s předpokladem, že zde obdrží portugalská víza. Mezi těmito uprchlíky figuruje velké množství židů a osob pocházejících ze zemí, které Němci začlenili do Říše, či je porazili. Především tato skupina uprchlíků se snaží opustit Francii za jakoukoliv cenu. Naše vicekonzuláty na jihu Francie projevují v této situaci dezorientaci, která se ještě prohloubila vinou smyslů zbaveného portugalského konzula v Bordeaux, který začal rozdávat velké množství víz a navedl portugalského konzula v Bayonne, aby učinil to samé. Toto chování vzbudilo ve Španělsku negativní ohlas a vynořily se kampaně mířené proti naší zemi.“¹²³

¹²⁰ Tamtéž, s. 123.

¹²¹ Tamtéž, s. 119.

¹²² Tamtéž, s. 125.

¹²³ Tamtéž, s. 126.

Teotónio Pereira se v Bayonne setkal se Sousou Mendesem. Později vypověděl, že se jednalo o setkání s rozrušeným mužem velmi zanedbaného vzhledu, který neměl ponětí o tom, co páchá.¹²⁴

Dne 1. července 1940 zpravil speciální vyslanec Lopo Simeão Ministerstvo zahraničních věcí Portugalska, že konzul Sousa Mendes překročil své pravomoce a vydával víza všem, kdo o ně požádal, s tvrzením, že „je třeba zachránit všechny tyto lidi“. Připustil, že tlak ze strany uprchlíků byl opravdu velký. Někteří z nich, kterým bylo oznámeno zamítnutí víza, vyhrožovali sebevraždou či se jinou formou lsti a výhrůžky snažili vízum získat.¹²⁵

Dne 24. června přestalo Španělsko uznávat portugalská víza, Portugalsko uzavřelo své hranice a MNE přikázalo zavřít portugalský konzulát v Bayonne. Sousa Mendes se téhož dne přesunul do města Hendaye na francouzsko-španělské hranici, kde byl spatřen, jak uděluje další víza přímo na peroně tamějšího železničního nádraží.¹²⁶ Neměl-li žadatel pas ani jiné osobní dokumenty, udělil mu Sousa Mendes vízum na jakémkoli kusu papíru, třeba i novinovém píše Rui Afonso.¹²⁷ V Hendaye Sousa Mendes zůstal do 8. července, poté vyslyšel Salazarovy rozkazy a vrátil se do Lisabonu.

Mezitím se Agostinho Lourenço, šéf PVDE, vydal do městečka Vilar Formoso na portugalsko-španělských hranicích, aby odtamtud poslal uprchlíky zpět do Španělska. Španělsko k tomu však nesvolilo. Argumentovalo, že dotyčným osobám byl umožněn vstup na španělské území pouze díky držení portugalských víz.¹²⁸ Tisíce uprchlíků se tak ocitly na území Portugalska.

Dne 27. června nacistická vojska dorazila do Bordeaux. Ve Francii zůstalo okolo čtyř tisíc uprchlíků s portugalskými vízy, kterým se již nepodařilo přejít hranice, většina skončila v nacistických koncentračních táborech.

Počáteční odhady počtu víz, která Sousa Mendes udělil, se pohybovaly okolo 30 tisíc, z nichž 10 tisíc připadalo na osoby židovského původu. Tato čísla uvedl pravděpodobně jako první historik

¹²⁴ Tamtéž, s. 130.

¹²⁵ PIMENTEL, 2006, s. 106.

¹²⁶ Tamtéž, s. 107.

¹²⁷ AFONSO, 2009, s. 168.

¹²⁸ PIMENTEL, 2006, s. 107.

Harry Ezratty v roce 1964 a od té doby jsou hojně citována v populární i odborné literatuře.¹²⁹ Na základě těchto čísel se Sousu Mendesovi začalo přezdívat „portugalský Raoul Wallenberg“ podle švédského diplomata, který mezi lety 1944 a 1945 zachránil desetitisíce maďarských židů. Jak se později ukázalo, je toto přirovnání poněkud nadsazené a případy obou konzulů nemají mnoho společného.¹³⁰

Avraham Milgram považuje prvotní odhady počtu víz vydaných Sousou Mendesem za zbrklé a nepřesné. Ezratty podle něj mylně připsal Sousu Mendesovi zásluhy za celkový počet židovských uprchlíků, který prošel během války Portugalskem. Milgram analyzoval seznamy víz vydaných na konzulátu v Bordeaux a došel k daleko nižším číslům. Seznamy uvádějí, že Sousa Mendes vydal 2862 víz mezi 1. lednem a 22. červnem 1940. Většinu z nich, 1575 víz, vydal mezi 11. a 22. červnem, tedy v posledních dnech svého úřadování na konzulátu v Bordeaux. O počtu víz, která konzul vydal ve městech Bayonne a Hendaye, záznamy neexistují.¹³¹ Fakt, že skutečný počet víz vydaných Sousou Mendesem bude oproti prvotním odhadům značně redukován, však nijak nesnižuje velikost konzulova činu.

5.2.2 Důsledky záchranné akce

Mendesův přístup zcela odporoval postoji Lisabonu v otázce utečenců, jejímž základem byla úzkostlivá ochrana hranic před volným přílivem uprchlíků z Německa a jím okupovaných zemí. Sousa Mendes nerespektoval nařízení plynoucí z oběžníku č. 14 a oběžníku č. 23, což vedlo MNE k zahájení disciplinárního řízení proti jeho osobě.

Disciplinární řízení s Aristidem de Sousou Mendesem bylo zahájeno 10. srpna 1940. Obviněn byl zejména z neuposlechnutí nařízení vydaných Ministerstvem zahraničních věcí Portugalska, svévolného vydávání víz cizincům, nepovoleného opuštění konzulárního úřadu (z důvodu přesunu do měst Bayonne a Hendaye) a z vydírání (na základě stížnosti britské ambasády).

¹²⁹ MILGRAM, Portugal, the consuls... Dostupné z: http://yad-vashem.org.il/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%203230.pdf [cit. 18. 4. 2014]

¹³⁰ LOCHERY, 2012, s. 58.

¹³¹ MILGRAM, 2010, s. 61.

Disciplinární slyšení probíhala od začátku srpna do poloviny října 1940. Disciplinární komisi předsedali dva jiní diplomaté – hrabě z Tovarů a Paulo Brito.

Agostinho Lourenço v rámci řízení vypověděl, že většina uprchlíků, kteří překročili v květnu a červnu 1940 portugalské hranice, se prokázala vízem vydaným konzulem z Bordeaux. Dále svědčil proti Sousu Mendesovi poukazem na to, že mezi těmito uprchlíky byly osoby mnoha národností, jimž bylo udělování jakýchkoli víz přísně zakázáno, a že v důsledku tlaku ze španělské strany nebylo možné tyto „nežádoucí“ osoby do země nevpustit.¹³²

Aristides de Sousa Mendes se hájil sám. Na svou obhajobu uvedl:

„To všechno jsou lidské bytosti a jejich společenský status, náboženství či barva pleti jsou mi zcela lhostejné. Kromě toho v člancích ústavy mé země týkajících se podobných případů se píše, že náboženství nebo politické přesvědčení cizince mu v žádném případě nebrání hledat útočiště na portugalském území. Jsem křesťan a jako takový věřím, že nesmím nechat tyto uprchlíky podlehnout. Velká část z nich jsou židé, (z nichž) mnozí jsou muži a ženy ve výsadním postavení, kteří vzhledem ke své společenské pozici, jako vedoucí činitelé a další, cítili ve svém srdci povinnost mluvit a jednat proti utlačujícím silám (...) moje děti mě pochopí, když budu za udělování víz všem a každému uprchlíkovi zítra zbaven funkce, protože jsem jednal (...) proti nařízením, která jsou podle mě opovrženímhodná a nespravedlivá. A tak prohlašuji, že bez výčitek udělím vízum komukoliv, kdo o něj požádá.“¹³³

Jak můžeme vidět, použil také argument, že mnoho těchto uprchlíků mělo vysoké společenské postavení. V tomto taktickém kroku můžeme spatřovat určitou podobnost s případem berlínského konzula Veigy Simõesa. Mezi významné osoby, kterým Sousa Mendes udělil vízum, patří Otto von Habsburg, korunní princ rakousko-uherské monarchie, a jeho osobní sekretář hrabě Degenfeld; lucemburská velkovévodkyně Charlotte a členové lucemburské vlády; baron Albert de Vleeschauwer, belgický politik; Paul van Zeeland, rovněž belgický politik; Édouard, Henri, Robert a Maurice Rothschildové.

Obhajoba Sousy Mendese pokračovala následovně:

¹³² PIMENTEL, 2006, s. 107.

¹³³ Tamtéž, s. 108.

„Opravdu bylo mým cílem ‚zachránit všechny ty lidi‘, jejichž tíseň byla nepopsatelná, někteří přišli o své partnery, jiní neměli zprávy o svých odvěčených dětech, někteří viděli umírat své milované při německém bombardování (...) Avšak kromě tohoto aspektu maximálně útočícího na city, který mě naplňoval soucitem k tolika neštěstím, existoval další neopomenutelný faktor, a to osud, který očekával ty, kteří by padli do rukou nepříteli. Vskutku, mezi uprchlíky bylo množství důstojníků vojsk okupovaných zemí (Rakušanů, Čechů a Poláků) (...) kteří by byli zastřeleni jako vzbouřenci (...) bylo tu také množství Belgičanů, Holanďanů, Francouzů, Lucemburčanů a dokonce Angličanů, kteří by byli podrobeni tvrdému režimu německých koncentračních táborů, byli tu význační intelektuálové, proslulí umělci, státní úředníci, diplomaté nejvyššího stupně, velcí průmyslníci a obchodníci (...) Mnozí z nich byli židé, kteří se, již dříve pronásledováni, úzkostně snažili uniknout hrůzám nového pronásledování, a nakonec nespočet žen ze všech okupovaných území, které nechtěly zůstat napospas brutální germánské smyslnosti (...).“¹³⁴

K obvinění, že za víza vybíral peníze, uvedl, že se jedná o nedorozumění, neboť víza udílel vždy nezištně, krom jediného případu, kdy Robert Rothschild odmítl počkat na své vízum do druhého dne.¹³⁵

Paulo Brito, předseda disciplinární komise, na konci disciplinárního řízení prohlásil, že vzhledem k extrémním podmínkám, které v Bordeaux panovaly, navrhuje přerušení diplomatické služby Aristida de Sousy Mendese na dobu trvající 30 až 180 dní spojenou se ztrátou mzdy. Hrabě z Tovarů požadoval okamžité sesazení konzula na nižší post. Konečný rozsudek se však Paulo Brito rozhodl svěřit do rukou Salazara. Dne 30. října 1940 vyhlásil Salazar po náležitém rozmýšlení následující rozsudek:

„Odsuzuji konzula první třídy Aristida de Sousu Mendese k jednomu roku nečinnosti s nárokem na poloviční mzdu a následnému odchodu do důchodu.“¹³⁶

S těmito slovy skončila diplomatická kariéra Aristida de Sousy Mendese. Několikrát se pokoušel odvolat, avšak bylo to bezvýsledné. Žádal o přijetí u Salazara a ve všech případech byl oslyšen. V dopise Salazarovi ze dne 2. dubna 1941 Sousa Mendes prohlásil, že se celá jeho početná rodina

¹³⁴ Tamtéž, s. 108.

¹³⁵ Tamtéž, s. 109.

¹³⁶ LOCHERY, 2012, s. 63.

(měl 14 dětí) ocitla v chudobě. Apeloval na jeho křesťanskou víru a žádal jej o zmírnění trestu. Připomněl mu, že uprchlíci byli v Portugalsku vřele přijati a že je díky tomu on (Salazar) a celý portugalský lid ve světě oslavován. Salazar byl však neoblomný.

Po zbytek života byl Sousa Mendes ostrakizován Salazarovým režimem, který mu svévolný přístup v udělování víz na postu portugalského konzula nikdy neodpustil. Dožil v chudobě, s podlomeným zdravím, závislý na pomoci židovských organizací – zejména Lisabonské židovské komunity a pomocné židovské organizace Comassis. Zemřel v roce 1954 v nemocnici Třetího řádu svatého Františka (*Hospital da Ordem Terceira de S. Francisco da Cidade*) v Lisabonu. Na hrdinský čin Sousy Mendese bylo v Portugalsku na mnoho let oficiálně zapomenuto.

Uznání se mu dostalo dříve v zahraničí nežli v rodném Portugalsku. V roce 1967 mu *Jad vašem*, památník obětí a hrdinů holokaustu v Izraeli, udělil titul Spravedlivý mezi národy.¹³⁷ Rehabilitace v Portugalsku se mu dostalo po téměř 50 letech od osudného rozhodnutí – v březnu roku 1987 na schůzi portugalského parlamentu (*Assembleia da República*). V březnu roku 1996 byl rozhodnutím parlamentu posmrtně opětovně včleněn do diplomatického sboru a v červenci téhož roku rozhodl tehdejší ministr zahraničních věcí Jaime Gama o odškodnění jeho rodiny.

Od té doby se Sousu Mendesovi dostalo bezpočet poct po celém světě. Jeho jméno nesou ulice v Portugalsku, Francii, Izraeli, Rakousku. V roce 2007 ho Portugalci prostřednictvím televizního pořadu Největší Portugalci (*Os Grandes Portugueses*) státní televize RTP zvolili třetí největší portugalskou osobností všech dob. Ironií osudu se vítězem stal Mendesův hlavní protivník Salazar.

V roce 2011 byl v portugalsko-belgicko-španělské koprodukcí natočen film o záchranné akci Sousy Mendese s názvem Konzul z Bordeaux (*O Cônsul de Bordéus*).

¹³⁷ Tento titul se uděluje lidem, kteří prokazatelně přispěli k záchraně židů před holokaustem.

6. Židovští uprchlíci v Portugalsku

6.1 Antisemitismus a Salazarův Nový stát

Ve 30. a 40. letech 20. století platily v mnoha evropských zemích antisemitské zákony, židé byli označováni za nežádoucí společenský element a izolováni. Tento proces marginalizace připravoval cestu k německému finálnímu řešení „židovské otázky“. V Portugalsku byla situace zcela odlišná, modely ideologického antisemitismu nenalezly v Novém státě podporu.¹³⁸

Komunita portugalských židů byla nepočetná a díky své perfektní integrovanosti do většinové společnosti působila takřka neviditelně. S vládou udržovala oboustranně srdečné vztahy, což jí zajišťovalo nezbytný prostor pro fungování a bezpečnou pozici ve státě, která neměla obdoby v žádné jiné evropské zemi. Moses Bensabat Amzalak, jedna z předních postav Lisabonské židovské komunity, byl Salazarův blízký přítel a přívrženec jeho autoritativní vlády.¹³⁹

Salazar se dokonce ve svém spisku z roku 1937 Jak pozvednout stát (*Como se Levanta um Estado*) připojil k odmítavému postoji vůči vzestupu německého rasismu a antisemitismu, který v encyklice S palčivou starostí (14. březen 1937, *Mit brennender Sorge*) vyjádřil papež Pius XI. (1857–1939, papežem katolické církve od r. 1922).¹⁴⁰

Antisemitismus, který se rozmohl mezi fašisty, extrémní pravicí, konzervativci a katolíky po celé Evropě, nenašel v Portugalsku kladnou odezvu ani mezi pravicovými a fašistickými skupinami. Členové portugalského fašistického hnutí Modré košile (*Camisas Azuis*)¹⁴¹, které vedl Rolão Preto, obdivovali Hitlera a přáli si vítězství Německé říše, ale distancovali se od nacistického antisemitismu a rasismu a nestavěli se proti příchodu nacisty stíhaných židů do Portugalska.¹⁴²

¹³⁸ MILGRAM, 2010, s. 16.

¹³⁹ Tamtéž, s. 43.

¹⁴⁰ PIMENTEL, 2006, s. 41.

¹⁴¹ Hnutí Modrých košil působilo v období vzestupu německého nacismu a v prvních letech Hitlerova režimu (1932–1934)

¹⁴² MILGRAM, 2010, s. 69.

Ideologie Nového státu považovala za své nepřátele především komunisty. Pak také republikány; zednáře a všechny členy tajných společností; cizince s jejich novátorským myšlenkami a zvyky, které neodpovídaly nacionalistickým modelům, a mohly by tudíž ohrozit „ducha národa“.

K židům bylo přistupováno se stejnou nedůvěrou a podezřením. Ne však z důvodu, že se jedná o osoby vyznávající odlišné náboženství či tvořící samostatnou rasu, ale proto, že by mohli snadno patřit do jedné z výše uvedených skupin. Většina cizinců, kteří během války přišli do Portugalska, byli židé a jejich liberální a svobodomyšlné názory byly režimem nahlíženy s příznačným strachem z čehokoliv cizího a nového, co by jej mohlo ohrozit. Udržet Nový stát a svou vůdčí pozici v něm bylo pro Salazara vždy na prvním místě. Židovská otázka pro něj znamenala jen podružnou záležitost, nahodilost doby, před kterou vlivem mezinárodních událostí nebylo úniku. Nepřístupoval k ní s nesnášenlivostí a předpojatostí vůči židům, ale naopak s obavami o své vlastní politické postavení a o vnitřní stabilitu a kontinuitu nastoleného režimu.¹⁴³

Přestože Portugalsko ve 30. a 40. letech 20. století zpříšňovalo podmínky překročení svých hranic pro židovské uprchlíky, Salazarův režim nediskriminoval židy jako takové, ale rozlišoval mezi židovskými uprchlíky, kteří měli možnost a prostředky pokračovat v cestě do třetí země, a mezi těmi, kteří tyto možnosti neměli (hlavním cílem portugalské uprchlické politiky bylo zabránit jejich usazení na území Portugalska). Přístup Portugalska k židům se zakládal na tomto kritériu, a ne na antisemitských náladách, jako tomu bylo v mnoha jiných zemích včetně Brazílie. K obratu nedošlo ani po vypuknutí války a následném zaplavení neutrálního Portugalska uprchlíky, především židy, z nacisty okupovaných zemí.¹⁴⁴

Židovští uprchlíci, kteří v tomto období přicházeli do Portugalska, byli z nepřítomnosti antisemitských nálad ve společnosti překvapeni.¹⁴⁵

Na rozdíl od Španělska a podobně jako Švýcarsko povolil Salazarův Nový stát mezinárodním židovským humanitárním organizacím jako Joint (*American Joint Jewish Distribution Committee*), Hicem (*Hebrew Immigrant Committee of Emigration*), Hias (*Hebrew Immigrants Aid Society*), AFSC (*American Friends Service Committee*) a dalším, aby se usadily v Lisabonu,

¹⁴³ MACIEIRA, 2001, s. 98.

¹⁴⁴ LOCHERY, 2012, s. 68.

¹⁴⁵ PIMENTEL, 2006, s. 40.

a nezasahoval do jejich činnosti, která spočívala v podpoře (finance, strava, šatstvo) židovských uprchlíků během jejich pobytu v Portugalsku.¹⁴⁶ Nebránila ani vytvoření čistě portugalské židovské pomocné organizace Comassis (*Comissão de Assistência aos Judeus Refugiados em Portugal*), která mimo jiné provozovala jídelnu a nemocnici pro židovské uprchlíky.¹⁴⁷

Antisemitismus se v Portugalsku projevoval pouze na individuální rovině, avšak často v kruzích bezpečnostních orgánů, které byly zodpovědné za praktické provádění politiky vůči uprchlíkům.

Zcela imunní vůči antisemitským vlivům zvenčí nebyli především někteří členové PVDE, Portugalské mládeže (*Mocidade Portuguesa*) a Portugalské legie (*Legião Portuguesa*).¹⁴⁸

Nedá se tedy říci, že by se antisemitismus v Salazarově režimu nevyskytoval vůbec, ale nebyl přítomen v ideologii Nového státu, ve většinové společnosti, ani mezi portugalskými fašisty, což potvrzuje nezávažnost tohoto fenoménu v Portugalsku 30. a 40. let 20. století.

6.2. Činnost pomocných židovských organizací v Portugalsku

Židovští uprchlíci byli v Portugalsku podporováni národními (Comassis) i mezinárodními pomocnými židovskými organizacemi (Joint, Hias, Hicem, AFSC). Bez jejich pomoci by cesta do zámořského exilu byla pro uprchlíky mnohem trnitější. Portugalská vláda uprchlíky nijak nepodporovala, ale nebránila v jejich podpoře jiným. Byly to právě tyto organizace, které uprchlíkům obstarávaly víza a platily lodní lístky; vyjednávaly v jejich prospěch s úřady portugalskými, spojeneckými či s úřady v Německem okupovaných územích; radili jim a finančně podporovaly jejich každodenní existenci. Konstantní tlak z jejich strany na PVDE snížil počet zamítnutých víz a vyhoštění ze země, mnohým ilegálním uprchlíkům zkrátil délku pobytu ve vězení a pomohl legalizovat přechodný pobyt v Portugalsku.

Po obsazení západní Evropy nacisty se hlavní město neutrálního Portugalska stalo druhým nejdůležitějším centrem aktivity mezinárodních židovských organizací v Evropě (na prvním místě byla švýcarská Ženeva). Předsedové těchto organizací byli nuceni opustit svá sídla

¹⁴⁶ MILGRAM, 2010, s. 153–154.

¹⁴⁷ PIMENTEL, 2006, s. 202–203.

¹⁴⁸ MACIEIRA, 2001, s. 105.

v Bruselu, Paříži či v Marseille a přesunout se do Lisabonu. Poté, co na konci roku 1941 vstoupily Spojené státy americké do války, všechny mezinárodní pomocné organizace Portugalsko opustily.

6.2.1 Comassis

Během druhé světové války prošly Portugalskem tisíce židovských uprchlíků. Většina přišla v průběhu roku následujícího po německé invazi na západ. Jednalo se zejména o židy z východní Evropy (Ruska, Polska), Československa, Německa, Rakouska, Holandska, Belgie a Francie. Tito židé patřili k aškenázské židovské populaci a jejich kulturní tradice se značně lišila od té sefardské, k jejíž populaci patřili židé portugalští. To však nijak nebránilo tomu, aby se jich ujala portugalská židovská pomocná organizace Comassis. Tato organizace vznikla z popudu Lisabonské židovské komunity a byla jedinou původní židovskou pomocnou organizací na portugalské půdě.

Comassis zahájila svou činnost počátkem roku 1933, když začali do Portugalska přicházet první židovští uprchlíci z nacistického Německa, a ukončila svou činnost na konci roku 1941.¹⁴⁹ Prestiže, které se těšil její vedoucí Adolfo Benarus mezi židy i nežidovským obyvatelstvem, dodávala organizaci na váženosti a důležitosti a pozitivně přispěla k šíření jejích zájmů. Péče o vlnu uprchlíků, která do Lisbonu přišla po anexi Rakouska, vyčerpala osmdesátiletého Benaruse natolik, že byl nucen abdikovat na svůj post. V čele organizace ho vystřídal dr. Augusto d'Esaguy (od roku 1938). Pod jeho vedením poskytovala Comassis uprchlíkům lékařskou a psychologickou péči, zařizovala povolení k vylovení uprchlíků plujících z Německa, pomáhala uprchlíkům získat víza do Latinské Ameriky, zařizovala jim pracovní povolení (zejména lékařům, právníkům a profesorům) a prodloužení povolení k pobytu, finančně je podporovala. Snažila se uprchlíky zapojit do nejrozličnějších aktivit a zajistit jim důstojný a plnohodnotný život v Portugalsku. Po vypuknutí druhé světové války zařídila Comassis povolení k převozu 600 německých židů zatčených ve Španělsku do Portugalska. Až do porážky Francie organizace pracovala v tichosti s malým, ale vyváženým rozpočtem čtyři tisíce dolarů na měsíc (financována byla mezinárodními židovskými pomocnými organizacemi Joint, Hias a Hicem).¹⁵⁰

¹⁴⁹ MILGRAM, 2010, s. 155.

¹⁵⁰ MILGRAM, 2010, s. 158.

Vše se změnilo v červnu 1940. Organizace Comassis nebyla připravena na přijetí enormní vlny uprchlíků, která v létě zaplavila Portugalsko: nedisponovala dostatkem financí ani zkušeným personálem schopným vypořádat se s novou situací. Přesto se snažila každému potřebnému poskytnout šatstvo, nocleh, jedno denní jídlo v „ekonomické jídelně“ (původně veřejná jídelna CIL, která byla v říjnu 1940 narychlo přizpůsobená potřebám uprchlíků, tj. k výdeji stovek porcí denně) a lékařskou pomoc. Pokladna brzy vykazovala rozpočtový deficit 3 500 dolarů. Comassis byla nucena snížit týdenní podporu uprchlíkům z 23 escudos, které měly hodnotu 90 amerických centů, na 10 escudos, které odpovídaly necelým 40 americkým centům.¹⁵¹ Toto opatření způsobilo mezi nejchudšími uprchlíky šok a stěžovali si u vedení organizace.

Comassis platila uprchlíkům z peněz od organizací Hias a Hicem cestovní náklady na převoz z „uprchlických center“ (*zonas de residências fixas*) do přístavu v Lisabonu, odkud vyplouvaly lodě do zámoří, a další potřebné výdaje spojené s emigrací do Ameriky (lodní lístky, víza, fotografie, očkování apod.). S příchodem tisíců uprchlíků na konci roku 1940 přestaly organizace Hias a Hicem pro nedostatek prostředků financovat část těchto výdajů, například víza, která v té době stála 3,90 dolarů na osobu.¹⁵² Později přestaly ze stejného důvodu financovat i náklady na plavbu do Ameriky a uprchlíci se začali obracet na severoamerickou pomocnou organizaci Joint. Ta i nadále financovala veškeré výdaje spojené s živobytím a odplutím těch nejchudších uprchlíků.¹⁵³

Řešení každodenních problémů uprchlíků a financování výdajů spojených s jejich cestou do zámoří však nebyly zdaleka ty největší překážky, které organizace Comassis překonávala. Největší výzvou pro dr. Esaguye bylo přesvědčit PVDE, aby udělila tranzitní víza židovským uprchlíkům čekajícím v poražené Francii, a osvobodit židy zadržené na portugalsko-španělské hranici. Mnoho uprchlíků, kteří obdrželi vízum od Aristida de Sousy Mendese v červnu 1940, bylo zadrženo ve městě Vilar Formoso na portugalské hranici. Díky zásahu dr. Esaguye a Mosese Amzalaka, předsedy CIL, bylo těmto uprchlíkům umožněno vstoupit do Portugalska.¹⁵⁴ Podle

¹⁵¹ Tamtéž, s. 160.

¹⁵² Tamtéž.

¹⁵³ MILGRAM, 2010, s. 160.

¹⁵⁴ Tamtéž, s. 162.

Irene Pimentel to byl právě dr. Esaguy, kdo navrhl PVDE, aby byli uprchlíci posíláni do přímořských letovisek, kde následně vznikla „uprchlická centra“ (*zonas de residência fixa*).¹⁵⁵

Vztahy mezi dr. Esaguyem a organizací Joint se začaly v druhé polovině roku 1940 zhoršovat. Joint si přála být monopolní židovskou pomocnou organizací v tomto regionu, s čímž dr. Esaguy nesouhlasil. Definitivně se cesty dr. Esaguye a organizace Joint rozešly kvůli neshodám ohledně účetnictví Comassisu. V dubnu roku 1941 dr. Esaguy odstoupil z vedení organizace, opustil Portugalsko a usadil se ve Spojených státech amerických. Velení Comassis přešlo do rukou mezinárodní organizace Joint.¹⁵⁶ Důsledkem vstupu USA do války, v prosinci roku 1941, opustila organizace Joint Portugalsko a v návaznosti ukončila 18. prosince 1941 Comassis svoji činnost. Pomoc uprchlíkům nadále zajišťovala Lisabonská židovská komunita, při které vznikla speciální Sekce na pomoc uprchlíkům (*Secção de Assistência aos Refugiados da Comunidade Israelita de Lisboa*).¹⁵⁷

6.3 Židovští uprchlíci a portugalská společnost

Portugalsko žilo od 2. června 1940 mohutnými oslavami dvojího jubilea (800 let od utvoření státu a 300 let od obnovení státu po rozpadu personální unie se Španělskem), na které plynule navázalo otevření velkolepě pojaté Výstavy portugalského světa (*Exposição do Mundo Português*) v Belému. S oslavami národní minulosti se také, a to především, oslavoval Salazarův Nový stát.¹⁵⁸ Právě v tuto chvíli se portugalská společnost ocitla „v obklíčení“ uprchlíky, kterým se po strastiplné pouti podařilo dostat do země, kde je nečekaly hrůzy a nástrahy války. Počínaje 20. červnem byl Lisabon zaplavován uprchlíky, kteří ve městě a jeho přilehlém okolí okamžitě obsadili všechny hotely, penziony, ubytovny, dokonce i soukromé byty. Kromě ubytovacích zařízení se výrazně zvedla poptávka také po službách restaurací, kaváren, taxíků, cestovních agentur, lodních dopravců a dalších. Příval uprchlíků způsobil astronomické zvýšení cen na čile kvetoucím černém trhu ve městě.¹⁵⁹

¹⁵⁵ PIMENTEL, 2006, s. 128.

¹⁵⁶ MILGRAM, 2010, s. 171.

¹⁵⁷ Tamtéž, s. 193.

¹⁵⁸ KLÍMA, 2007a, s. 388.

¹⁵⁹ FARIA, Selma a Vera ALVES, Dezembro 2010, s. 45. Dostupné z: <http://servidormix.com/~redejudi/images/livros/refugiadosdaiguerra.pdf> [cit. 15. 3. 2014]

Většina Portugalců s uprchlíky soucítila, což jim ale nebránilo na nich značně vydělávat. V izolované a chudé zemi, jakou bylo Portugalsko, měl příchod tisíců cizinců jednoznačně pozitivní ekonomický dopad na místní obyvatelstvo.¹⁶⁰

Avšak Salazarova politika se ve vztahu k uprchlíkům neřídila ekonomickým ani prospěchářským hlediskem. Pro Salazara a PVDE měl jejich příchod zcela jiný význam. Režim viděl v uprchlících ohrožení ideologické a politické a obával se pronikání nebezpečných myšlenek, které mohli oběti nacistické perzekuce šířit mezi místním obyvatelstvem a v důsledku jimi „kontaminovat“ Salazarův Nový stát. Z tohoto důvodu se Salazar rozhodl přesunout uprchlíky z města Lisabonu do „uprchlických center“ situovaných ve vládou vybraných přímořských a lázeňských lokalitách (*zonas de residência fixa*). Cílem bylo eliminovat kontakt Portugalců s cizími vlivy.¹⁶¹

Uprchlíci nesměli v Portugalsku pracovat, aby nevytvářeli konkurenci na uzavřeném portugalském pracovním trhu. Tento zákaz měl pozitivní společenský dopad, neboť se tak předešlo vzniku napětí mezi cizinci a původním obyvatelstvem.¹⁶²

K dobrým vztahům mezi cizinci a původním obyvatelstvem přispěly také pomocné židovské organizace, které nejchudší židovské uprchlíky (nejen) finančně podporovaly, a oni tak nebyli pro zemi přítěží.¹⁶³

Značný rozruch naopak způsobily odlišné kulturní návyky uprchlíků. Zejména ženy cizinky se staly předmětem každodenních rozhovorů místních obyvatel. Počínaje létem 1940 se po ulicích Lisabonu procházely bez mužského doprovodu, samy navštěvovaly bary a kina, kouřily v kavárnách, kabelky se jim houpaly na předloktí, nosily sukně nad kolena a nylonové punčochy, nebo naopak vycházely na ulici bez punčoch a bez klobouku – chovaly se prostě tak, jak byly zvyklé v zemích svého původu. Zaostalá portugalská společnost jejich chování považovala za příliš troufalé a provokativní. Avšak na mladé portugalské ženy udělaly svobodomyslné cizinky dojem a začaly jejich styl napodobovat.¹⁶⁴

¹⁶⁰ MILGRAM, 2010, s. 140.

¹⁶¹ LOCHERY, 2012, s. 68.

¹⁶² Tamtéž, s. 141.

¹⁶³ MILGRAM, 2010, s. 141.

¹⁶⁴ FARIA, Selma a Vera ALVES, Dezembro 2010, s. 55. Dostupné z: <http://servidormix.com/~redejudi/images/livros/refugiadosdaiiguerra.pdf> [cit. 16. 3. 2014]

Závěr

Portugalsko, spojované v židovské historii především s nucenými konverzemi židů a pronásledováním „nových křesťanů“ trvajícím téměř 300 let, se v době vzestupu nacismu a vyvražďování evropských židovských komunit projevilo jako země osvobozená od této antisemitské tradice.

Změna přístupu Portugalska k židům – od pronásledování k toleranci – započala na konci 18. století a dosáhla svého vrcholu na začátku 20. století se zrovnoprávněním portugalské židovské komunity v roce 1910. Liberální portugalská republika nahlížela na židy se sympatiemi, a ačkoliv se v jiných evropských zemích rozmáhaly antisemitské nálady, portugalští židé zůstali plnoprávními občany své země.

Antisemitismus neměl svoji úlohu ani v procesu, který vedl k pádu republiky a přechodu k autoritativnímu režimu. Na rozdíl od jiných evropských zemí se cesta k autoritativnímu režimu v Portugalsku obešla bez masových hnutí, výbuchů násilí a antisemitských útoků. Salazarův antiliberalní, antiparlamentární a antidemokratický režim nevyužíval k upevnění své moci antisemitskou rétoriku. Nenávist vůči židům z dob inkvizice se vytratila, což potvrzuje nepřítomnost antisemitských nálad dokonce i mezi příznivci krajně pravicových a fašistických hnutí v Portugalsku. Portugalská společnost byla homogenní, bez etnických pnutí a nepočetná židovská komunita v ní byla dobře integrována a široce tolerována. Přesto, na začátku 30. let 20. století, nebylo Portugalsko pro první židovské uprchlíky před nacismem atraktivní zemí. Hlavním důvodem byly špatné ekonomické podmínky, které v zemi panovaly a nenabízely mnoho možností, jak si vydělat na živobytí.

Po vypuknutí španělské občanské války byl Salazar poprvé nucen řešit otázku vstupu cizinců na území Portugalska. Ohrožení pro svůj režim viděl především v revolučních myšlenkách komunismu. Ze strachu z pronikání politicky a sociálně nebezpečných idejí do své země poprvé rozhodl o posílení ostrahy hranic státu.

Po vypuknutí druhé světové války musel Salazar zaujmout postoj k rostoucímu počtu uprchlíků z nacistického Německa a jím anektovaných či okupovaných zemí. Strach z masového přílivu cizinců, kteří by mohli uzavřený portugalský režim přivést k záhubě, vedl Salazara k posílení státních obranných mechanismů, zejména mezinárodní sekce policie PVDE. Od poloviny roku 1938 a v průběhu roku 1939 byly definovány principy imigrační a vízové politiky, které striktně

omezovaly vstup cizinců, zejména uprchlíků, do Portugalska a zcela jim bránily se v zemi trvale usadit. Tyto principy platily po celý zbytek druhé světové války. Přesto prošlo Portugalskem v letech 1939 až 1945 desetitisíce uprchlíků, přičemž vrchol měl jejich příliv v létě roku 1940. Z celkového počtu uprchlíků připadá 90% na osoby židovského původu. Do Portugalska se uprchlíci většinou dostali ilegálně.

Přístup portugalského diplomatického a konzulárního sboru, který sloužil v zahraničí, byl často v rozporu s oficiálními nařízeními. Vyznačuje se mezi nimi zejména portugalský konzul v Bordeaux, Aristides de Sousa Mendes, který navzdory utečenecké politice své země udělil v létě roku 1940 tisíce víz „nežádoucím“ uprchlíkům.

Cílovou destinací uprchlíků byly zámořské státy, ale z různých důvodů muselo mnoho z nich zůstat v Portugalsku déle, než původně zamýšlelo. Salazar rozhodl o koncentraci těchto uprchlíků v turisty opuštěných přímořských a lázeňských lokalitách, aby eliminoval kontakt Portugalců s cizími vlivy, které by mohly narušit stávající pořádky v zemi. I přes toto opatření vzájemné stýkání uprchlíků a místních obyvatel pokračovalo a zanechalo na portugalské společnosti své pozitivní stopy.

Portugalská společnost s uprchlíky sympatizovala. Její dočasné soužití s těmito cizinci mělo zajímavé akulturační efekty. Spolu s uprchlíky přivanul do Portugalska svěží vánek pokroku a modernity, který rozčeřil poněkud zatuchlé stojaté společenské ovzduší v této konzervativní a uzavřené zemi.

Jednou z příčin sympatií ze strany místního obyvatelstva byl prostý ekonomický fakt. Příliv velkého množství cizinců zvedl poptávku po turistických službách (hotely, restaurace, obchody, lodní a pozemní doprava), což přispívalo ke zvýšení jinak velmi nízké životní úrovně mnohých Portugalců.

Samotný Salazarův režim přetrvávající přítomnost uprchlíků v zemi nijak neohrozila, naopak mu to získalo jisté sympatie u některých členů protihitlerovské koalice a samozřejmě u židovských organizací.

Život uprchlíků v Portugalsku nebyl beznadějný, mnohostranně je podporovaly místní a mezinárodní pomocné židovské organizace. V tehdejší evropské dobové kontextu šlo o zemi pro židovské uprchlíky „zaslíbenou“.

Portugalské úřady a policie se snažily mít pohyb uprchlíků po zemi pod kontrolou a dohlížely, aby se cíle uprchlíků (tj. opustit Portugalsko směrem do USA nebo Latinské Ameriky) co nejrychleji naplnily.

Na úplný závěr můžeme konstatovat, že v Portugalsku byly díky tradici postupně budované tolerance a hluboké integrace portugalských židů do společnosti a také díky nepřítomnosti antisemitismu v ideologii Nového státu vytvořené ideální podmínky a možnosti pro přijetí nacisty perzekvovaných židů. Salazarova nehumánní imigrační politika však dokázala, jak propastný rozdíl může být mezi předpokladem a realitou. Salazar úzkostlivě bránil svou zem a jeho imigrační politika stavěla kolem Portugalska pomyslnou hradbu, kterou bylo pro uprchlíky téměř nemožné překonat. Aristides de Sousa Mendes byl na druhou stranu tím, kdo měl odvahu postavit se systému, a pomoci uprchlíkům tuto hradbu překonat nehledě na rizika, které to představovalo pro něj a jeho rodinu.

Resumo

Portugal transformou-se ao longo dos séculos de um país de inquisição em um país tolerante em relação aos judeus. Este processo começou no final do século 18 e atingiu o seu pico no início do século 20, aquando da emancipação da comunidade judaica em Portugal em 1910.

O antisemitismo não desempenhava um papel importante nem na viragem dos anos 20 e 30 quando aconteceu a transição para um regime autoritativo. Salazar não utilizava o discurso antisemita para consolidar o seu poder. Nem mesmo os círculos da extrema direita e os movimentos fascistas em Portugal mostravam sinais de antisemitismo e racismo. A sociedade portuguesa era homogénea sem tensões étnicas e a pequena comunidade judaica estava bem integrada.

Depois do começo da guerra civil espanhola, Salazar foi obrigado, pela primeira vez, lidar com a questão da entrada de estrangeiros no país e temendo a introdução de influências políticas e sociais potencialmente perigosas em Portugal decidiu reforçar a vigilância das fronteiras.

Com o início da segunda guerra mundial, a mesma preocupação levou-o a reforçar os mecanismos da defesa do estado, sobretudo a secção internacional da PVDE. Desde meados do ano 1938 e durante o ano 1939 foram sendo definidos os princípios da política de imigração que

restringiam a entrada de estrangeiros, sobretudo judeus, em Portugal e impediam-nos de se instalarem no país permanentemente. Estes princípios estavam em vigor até o final da segunda guerra mundial.

A atitude do corpo consular presente no estrangeiro ia muitas vezes contra os regulamentos oficiais. Destaca-se entre eles o cônsul português em Bordeaux, Aristides de Sousa Mendes, que contrariando a política oficial, no verão do ano 1940, concedeu milhares de vistos a refugiados indesejados. Este episódio representava um momento excepcional no sistema de política de imigração do Salazar.

Pensa-se que, entre os anos 1939 e 1945, uma vaga de 50 a 100 milhares de refugiados passou por Portugal culminando no verão de 1940. 90 % deste total terã sido pessoas de origem judaica.

Estes tinham por destino os Estados Unidos da América, no entanto, muitos acabaram por ficar em Portugal para além do tempo previsto. Salazar decidiu internar estes refugiados nas assim chamadas zonas de residência fixa para evitar o contacto entre eles e os portugueses, e assim, impedir a penetração de elementos alheios que pudessem ameaçar a ordem vigente no país.

Os judeus em Portugal recebiam apoio das organizações judaicas de assistência, locais e internacionais. A opinião pública isenta de sentimentos antisemitas simpatizava com os refugiados. Estas simpatias eram estimuladas também pelo acréscimo da procura de serviços turísticos (hoteis, bares, táxis, bilhetes de barco) causado pelo elevado número de estrangeiros presente no país. Este facto levou ao aumento de nível de vida de muitos portugueses.

Em resumo podemos dizer que apesar de Portugal, graças à tradição de tolerância, à profunda integração de judeus portugueses na sociedade e também à ausência de anti-semitismo na ideologia do Estado Novo, ter criado condições ideais para receber os refugiados judeus perseguidos pelos nazistas, a política de imigração desumana de Salazar não permitiu a realização dessa possibilidade.

Bibliografie

Monografie

AFONSO, Rui. *Um Homem Bom: Aristides de Sousa Mendes*. 2. ed. Alfragide: Texto, 2009. ISBN 978-972-47-4029-4.

ASSOR, Miriam. *Aristides de Sousa Mendes: um justo contra a corrente*. Lisboa: Guerra e Paz, 2009. ISBN 978-989-8174-307.

ČAPKOVÁ, Kateřina a Michal FRANKL. *Nejisté útočiště: Československo a uprchlíci před nacismem, 1933-1938*. Praha: Paseka, 2008. ISBN 978-80-7185-840-9.

EMMERT, František. *Průvodce českými dějinami 20. století*. Brno: Clio, 2012. ISBN 978-809-0508-101.

KLÍMA, Jan. *Dějiny Portugalska*. 2., rozš. a dopl. vyd. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2007a. Dějiny států. ISBN 978-807-1069-034.

KLÍMA, Jan. *Dějiny Portugalska v datech*. Praha: Libri, 2007b. ISBN 978-80-7277-166-0.

LOCHERY, Neill. *Lisboa – A guerra nas sombras da cidade da luz, 1939 -1945*. Lisboa: PRESENÇA, 2012. ISBN 978-972-23-4829-4.

MARTINS, Jorge. *Breve História dos Judeus em Portugal*. 3. ed. Lisboa: Vega, 2011. ISBN 978-972-699-920-1.

MILGRAM, Avraham. *Portugal, Salazar e os Judeus*. Lisboa: Gradiva, 2010. ISBN 978-989-616-364-8.

MUCZNIK, Esther. *Portugueses no holocausto: histórias das vítimas dos campos da concentração, dos cônsules que salvaram vidas e dos resistentes que lutaram contra o nazismo*. Lisboa: A Esfera dos Livros, 2012. ISBN 978-989-626-373-7.

MÜLLER, Helmut et al. *Dějiny Německa*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1995. Dějiny států. ISBN 80-7106-125-5.

PEČENKA, Marek a Petr LUŇÁK et al. *Encyklopedie moderní historie*. Praha: Libri, 1995. ISBN 80-859-8301-X.

PIMENTEL, Irene. *Judeus em Portugal durante a II Guerra Mundial: em fuga de Hitler e do holocausto*. Lisboa: Esfera dos livros, 2006. ISBN 978-989-626-105-4.

POLIŠENSKÝ, Josef a Ivo BARTEČEK. *Dějiny Iberského poloostrova: (do přelomu 19. a 20. století)*. Olomouc: Univerzita Palackého, 2002. ISBN 80-244-0505-9.

TERNON, Yves. *Genocidy 20. století: zločinný stát*. Praha: Themis, 1997. ISBN 80-858-2145-1.

Akademické práce

MACIEIRA, M. da C. A. L. *A Questão Judaica no Portugal Salazarista: Portugal no Horizonte dos Judeus durante a Segunda Guerra Mundial: Contributo para uma Avaliação*. Lisboa, 2001. Tese de Mestrado, Faculdade de Letras da Universidade de Lisboa.

SCHÄFER, Ansgar. *Portugal e os Refugiados Judeus Provenientes do Território Alemão (1933–1940)*. Lisboa, 2002. Tese de Mestrado. FCSH/Universidade Nova de Lisboa.

Příspěvky ve Sbornících

PIMENTEL, Irene. O Trânsito e a Presença de Refugiados em Portugal. In: *Tempo de Guerra: Portugal, Cascais, Estoril e os refugiados na Segunda Guerra Mundial*. Cascais: Câmara Municipal de Cascais, 2004, s. 27–42. ISBN 972-637-122-8.

POSPÍCHALOVÁ, Adéla. Evianská konference 1938 a postoj francouzské diplomacie. In: *Études du CEFRES. Proměny „sladké Francie“. Otázky francouzských dějin 30. a 40. let 20. století*. 3. vyd., s. 5–24. Dostupné z: <http://www.cefres.cz/IMG/pdf/etude-3.pdf>

Elektronické zdroje

Články

FARIA, Selma a Vera ALVES. Refugiados da II Guerra Mundial em Portugal. *Sapiens: História, Património e Arqueologia*. Dezembro 2010, 3/4, p. 40–65. Dostupné z: <http://servidormix.com/~redejudi/images/livros/refugiadosdaiguerra.pdf>

MILGRAM, Avraham. Portugal, the consuls, and the Jewish refugees, 1938–1941. Dostupné z: http://yad-vashem.org.il/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%203230.pdf

MUCZNIK, Esther. História da Comunidade Israelita de Lisboa. [online]. [cit. 20. 2. 2014]. Dostupné z: http://www.cilisboa.org/hist_cil.htm.

MUCZNIK, Esther. *Os Judeus em Portugal: Presença e Memória*. [online]. [cit. 20. 2. 2014]. Dostupné z: http://www.cilisboa.org/hpt_esther.htm.

Příspěvky na webových stránkách

Conference “Portugal and the Holocaust”: October 29–30, 2012. In: *Embassy of the United States in Lisbon* [online]. [cit. 14. 5. 2014]. Dostupné z: http://portugal.usembassy.gov/prog_102912.html

Chronologie dějin holocaustu. In: *Holocaust.cz* [online]. 9. 10. 2012 [cit. 8. 3. 2014]. Dostupné z: <http://www2.holocaust.cz/cz/history/chronologie>

Křišťálová noc (1938). In: *Holocaust.cz* [online]. 26. 9. 2011 [cit. 13. 2. 2014]. Dostupné z: <http://www2.holocaust.cz/cz2/history/events/pogrom1938>

Nejčastější otázky o holocaustu. In: *Židovské muzeum v Praze* [online]. [cit. 8. 3. 2014]. Dostupné z: <http://www.jewishmuseum.cz/cz/czfaq.htm>

Norimberské zákony (1935). In: *Holocaust.cz* [online]. 26. 9. 2011 [cit. 15. 2. 2014]. Dostupné z: http://www2.holocaust.cz/cz/history/events/nuremberg_laws/

Program NSDAP. In: *Holocaust.cz* [online]. 21. 8. 2011 [cit. 8. 2. 2014]. Dostupné z: <http://www2.holocaust.cz/cz2/resources/documents/antisemitism/nazi/programNSDAP1920>

Veřejné pálení neněmeckých knih (1933). In: *Holocaust.cz* [online]. 26. 9. 2011 [cit. 15. 2. 2014]. Dostupné z: <http://www2.holocaust.cz/cz2/history/events/books>